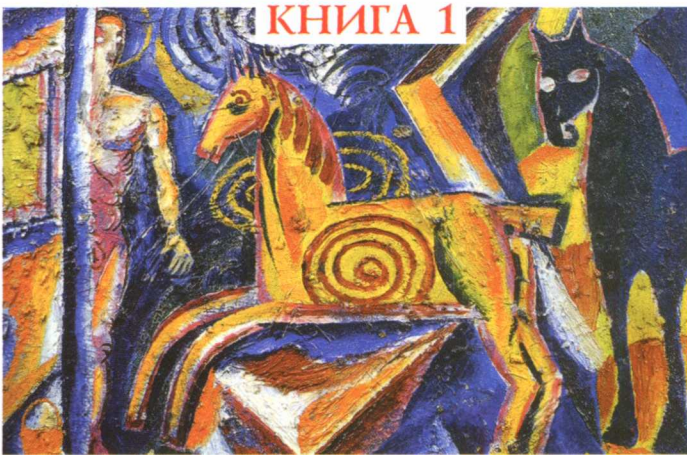

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

5

КНИГА 1

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XX — початку XXI СТОЛІТЬ

5
ТОМ

КНИГА 1

Редакційна колегія тому, кн. 1

ЖУЛИНСЬКИЙ М. Г. — головний редактор
БОНДАР М. П. — заступник головного редактора, відповідальний секретар
СУЛИМА М. М. — заступник головного редактора
ГОРБАЧОВ Д. О., ГРИЦЕНКО П. Ю., ДЗЮБА І. М.,
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. В., НОВИЧЕНКО А. М., ОНИЩЕНКО О. С.,
ПОПОВИЧ М. В., СКЛЯРЕНКО В. Г., СКРИПНИК Г. А.,
ФЕДУРУК О. К., ХРАМОВ Ю. О., ШЕВЧЕНКО Є. І.

НАУКОВА ДУМКА

української літератури, інтенсивне поповнення її урбаністичними складниками.

Таким чином, у коротку добу перших десятиліть ХХ ст. українська літературна мова пройшла шлях інтенсивного розвитку, функціонально-стильової розбудови, розширення загальнолексичного і науково-термінологічного словника, кодифікації і нормативної стабілізації. Саме за цей час українська мова набула всіх ознак, притаманних розвиненій загальнонаціональній мові, здатній обслуговувати всі сфери життя. Із приєднанням західноукраїнських земель у 1939 р. вона поширилась і на нові території у складі УРСР. Здобутки доби українізації в сфері функціонального розширення і нормування української мови були настільки вагомими, що їх не змогли знищити наступні десятиліття.

Зміна курсу мовної політики радянської влади. Початок русифікації. Витиснути російську мову з українських міст і сформувати повноцінну національну культуру в добу українізації не вдалося через надто короткий термін, який вона тривала. У 30-х рр. відбулася зміна політичного курсу партії, що у вирішенні національного питання означало рішучий поворот до старої імперської практики русифікації.

Із призначенням на посаду секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева, перед тим висланого з України через його опозицію до курсу українізації, політику коренізації заступила русифікація, що супроводжувалась безпрецедентним терором. У лютому 1933 р. М. Скрипника було звільнено з посади народного комісара освіти і на його місце призначено В. Затонського. У програмових виступах новопризначеного функціонера, що накреслили новий партійний курс в

національно-освітній політиці, ідеологічні акценти суттєво змістилися.

Згортання україномовної освіти почалося з демагогічних обвинувачень в утисках мовно-культурних прав національних меншин, передусім росіян. Скрипникова теорія дерусифікації зазнала нещадної критики, а вся його культурно-освітня програма була кваліфікована як примусова українізація. Натомість головним гаслом, що його висунув новий нарком освіти, було: "В конкретних умовах України ізоляція від російської культури є виразне націоналістичне перекручення"⁵³.

Згідно з цією настановою, В. Затонський, на противагу діяльності свого попередника, починає розширювати мережу російськомовних шкіл. Лише за один рік у Дніпропетровській обл. кількість дітей, які навчалися російською мовою, зросла — з 20 800 у 1932 р. до 48 000 у 1933 р.⁵⁴ Одночасно із тавром "націоналістичного перекручення" припиняється впровадження Скрипникової програми рідномовної освіти дітей національних меншин. Невдовзі в Україні було ліквідовано національні райони. 20 квітня 1938 р. було прийнято спільну постанову Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У "Про обов'язкове навчання російської мови в неросійських школах України", внаслідок якої всі школи національних меншин перевели на російську мову навчання.

З 1933 р. більшовицька пропаганда починає вкорінювати в масову свідомість тезу про особливе становище російської мови як мови міжнаціонального спілкування в межах Радянського

⁵³ Сірополко С. Історія освіти в Україні. — С. 881—882.

⁵⁴ Затонський В.П. З питань національної політики на Україні // Більшовик України. — 1933. — № 9/10. — С. 115—116.

Союзу, як мови всесвітнього значення, мови творів вождів світового пролетаріату Леніна й Сталіна.

Починаючи з 30-х рр. поступово скорочується викладання українською мовою в середніх спеціальних і вищих школах, припиняється вивчення української мови у всіх вищих навчальних закладах, крім українського відділення філологічних факультетів університетів та педагогічних інститутів, згортається україномовне діловодство, українська мова витісняється з наукової сфери⁵⁵.

Зовнішнє звуження сфер вживання української мови супроводжувалось адміністративним втручанням в її внутрішню структуру. Формально вживання її не заборонялось, але під новими гаслами єдності з “великим російським народом” і благотворності впливів російської мови на українську поширилась впроваджувана згори практика зближення української мови з російською.

«Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, — у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною, — зазначає Юрій Шевельов. — Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар’єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих “клясичних” метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені

з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалась не тільки в людській психіці, а й у самій мові»⁵⁶.

Таку практику було впроваджено на початку 30-х рр. Плідна праця мовознавців 20-х рр. була оголошена “шкідницькою й націоналістичною”, “спрямованою на відрив української мови від російської”, а видання тих років, включно з “Українським правописом” 1928 р., академічним “Російсько-українським словником”, що встигли опублікувати до літери “П”, термінологічні словники були заборонені.

6 квітня 1933 р. за наказом нового керівництва Наркомосу України було організовано комісію під головуванням А. Хвилі “для перевірки роботи на мовному фронті”. «Комісія, — як зазначалось у передмові до “Українського правопису” 1933 р., — крім питань української наукової термінології, розглянула правопис і кардинально його переробила, відкинувши штучне відмежовування української мови від російської мови, спростивши правопис, ліквідувавши націоналістичні правила цього правопису, що орієнтували українську мову на польську, чеську буржуазну культуру»⁵⁷.

У Постанові народного комісара освіти УСРР від 5 вересня 1933 р. «Про “Український правопис”» було зазначено: «“Український правопис”, затверджений М. Скрипником 6 вересня 1928 р., був скерований на штучний відрив ук-

⁵⁵ Жовтобрюх М.А. Українізація // Українська мова: Енциклопедія. — С. 645—646.

⁵⁶ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття... — С. 173.

⁵⁷ Український правопис. — Харків, 1933. — С. 3.

раїнської мови від тої мови, що нею говорять багатомільйонні маси українських робітників та селян, на штучний відрив української мови від мови російської. Правописна комісія на чолі з М. Скрипником провела націоналістичну лінію в побудові, в літературному оформленні правопису»⁵⁸.

Комісія на чолі з А. Хвилею авторитарно без обговорення постановила усунути з українського алфавіту літеру “г”, а з правопису — написання м’якого “л” перед голосними у словах іншомовного походження та багато інших правописних позицій, кодифікованих в “Українському правописі” 1928 р. Як зазначає В. Німчук, “реформа 1933 р. зачепила не просто написання, а віковічні традиції орфографії і, головне, оригінальність системи української мови”⁵⁹.

Нищівних ударів у цей час зазнала школа термінознавства, яка склалась у попередній період. Після фізичної розправи з мовознавцями, що встигли укласти десятки термінологічних словників, проведене в 1933 р. “викорінення, знищення націоналістичного коріння на мовному фронті” цілковито змінило засади творення терміносистем.

У програмній статті А. Хвилі засуджено попередню працю Народного комісаріату освіти в ділянці термінології та висунуто вимоги до партійних органів нагляду за термінологічною діяльністю, зокрема:

1) негайно припинити видання всіх словників;

2) переглянути словники і всю термінологію;

3) провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському Союзі й уживана також в Україні;

4) переглянути кадри мовознавців і вигнати буржуазно-націоналістичні елементи;

5) переглянути український правопис та ін.⁶⁰

Одразу після цього було спішно створено спеціальні бригади із завданням переглянути заборонені термінологічні словники і замінити “націоналістичні” терміни “інтернаціональними”. Результатом роботи цих бригад стала низка виданих у 1934—1935 рр. термінологічних бюлетенів, які визначили нові засади українського термінотворення.

Головне своє завдання укладачі бюлетенів убачали в ліквідації термінології, створеної на питоми українській мовній основі. До всіх термінологічних словників, укладених в 20-х рр., було висунуто однотипні звинувачення. Наприклад, у передмові Д. Дрінова і Г. Сабалдира до “Математичного термінологічного бюлетеня” (Київ, 1934) працю укладачів “Словника математичних термінів” (Харків, 1931) оголошено “шкідницькою”, спрямованою “по-перше, на відрив української наукової термінології від термінології, вживаної в усіх культурних мовах, від термінології інтернаціональної” і, по-друге, на “штучний відрив української наукової термінології від наукової термінології російської мови”⁶¹.

Авторів “Словника математичних термінів” звинувачено в тому, що вони переклали російський термін *круг* українським словом *кільце*, відповідно, *туманность* — *мряковина*, *освещение* — *освіт*, *точка падения* — *падовище*, *ча-*

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Німчук В.В. Проблеми українського правопису XX — початку XXI ст. — С. 24.

⁶⁰ Хвиля А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України. — 1933. — №7/8. — С. 55.

⁶¹ Дрінов Д., Сабалдир П. Проти націоналізму в математичній термінології // Математичний термінологічний бюлетень. — Київ, 1934. — С. 8—11.

совой пояс — крило годинне, след — прослідок тощо⁶².

Перекладені українською мовою слова бригади вилучали, замінюючи їх кальками з російської мови. В такий спосіб було “репресовано” термінологічну лексику, створену на україномовній базі. Масштаби нищення засвідчує великий обсяг бюлетенів, що публікували списки скалькованих термінів, упроваджених замість вилучених. Конкретні вказівки на кількість “виправлених” термінів містять і деякі передмови до бюлетенів. Наприклад, у передмові до “Виробничого термінологічного бюлетеня” (Київ, 1935) зазначалося, що “Словник виробничої термінології” (Харків, 1931), “мав в собі приблизно 40—50 % слів (гнізд), які треба було переробити і виправити, щоб знищити в ньому шкідницьку виробничу термінологію”⁶³.

Для спланованого втручання у внутрішній розвиток української мови, для спрямовування її в бік максимального зближення з російською необхідно було перервати досягнуту в 20-х рр. єдність української літературної мови, вилучити ті елементи, що ввійшли до неї із західноукраїнських діалектів і з галицько-буковинської літературної мови другої половини XIX — початку XX ст. З цією метою демагогічно абсолютизувався вплив польської мови на західноукраїнську літературну мову, а вся діяльність мовознавців 20-х рр., спрямована на розширення словникового складу літературної мови шляхом об’єднання різноговіркових елементів усіх українських земель, включно із західноукраїнськими, безпідставно оголошувалася полонофільською. Так, зміни, внесені в 1933 р. в український правопис, було зроблено, за словами А. Хвилі, “по лінії усунення всіх штучних правил, які було спрямовано на те, щоб по-

вернути розвиток української мови в бік польської буржуазної культури”⁶⁴.

Таким чином, якщо російська мова в партійних настановах 1933 р. була оголошена “братньою” і до мовознавців було висунуто вимогу добирати в словниках усіх типів в українській частині слова “однозвучні” й “рівнозначні” з російськими, то вся самобутня українська лексика кваліфікувалась як штучно створена і взорована на польську мову, причому звинувачення термінологів у впровадженні полонізмів набували політичного відтінку⁶⁵.

Подібна “чистка” була застосована не тільки до термінологічних словників, а й до інших лексикографічних праць, зокрема до академічного “Російсько-українського словника”. З тавром “націоналістичного” словник було заборонено, а видані три його томи (А—П) вилучено з бібліотек. Припинилась попередня діяльність з укладання словників різних типів, вона обмежилась підготовкою одного словника — російсько-українського.

Нові принципи, застосовані до словникарської справи, найвиразніше відбилися на реєстрі “Русско-украинского языка”, опублікованого в Москві 1948 р. Словник було укладено переважно на засадах калькування російської лексики. В українській частині його реєстру чимало питомої української лексики, представленої в словнику 1924—1933 рр., було вилучено або відсунуто на другу позицію, після слова, спільного з російським.

⁶² Там само. — С. 11—12.

⁶³ Виробничий термінологічний бюлетень. — Київ, 1935. — С. 5—6.

⁶⁴ Хвиля А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті. — С. 56.

⁶⁵ Див.: Калинович М., Дрінов Д. Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології // Фізичний термінологічний бюлетень. — Київ, 1935. — С. 6.

Втручання у внутрішній склад української мови не обмежувалося правописом і лексикою. Воно поширювалось на інші мовні рівні, зокрема на словотвір та синтаксис. У цій ділянці намагання спрямувати розвиток мови в бік її зближення з російською становили загрозу для її майбутнього, оскільки поціляли в серцевину живої мови як незалежного утворення, здатного до самооновлення й самовідтворення.

Друге число журналу “Мовознавство” за 1934 р. у рубриці “Хроніка НДІМ” (Науково-дослідного інституту мовознавства) за 1933—1934 рр. містить інформацію про низку доповідей, заслуханих протягом другої половини 1933 р. у відділі української мови з приводу “великого національного шкідництва в питаннях словотвору української мови.” Засуджувались як прояви шкідництва словотвірні форми, що вважались нормативними в мовознавчих працях і мовній практиці 20-х рр., зокрема, вживання прикметників із суфіксом **-ов(ий)** замість **-н(ий)**: *предметовий, позакласовий, машиновий, високовольтовий, мільйоновий* замість *предметний, позакласний, машинний, мільйонний* тощо; рекомендації О. Курило, М. Гладкого та інших мовознавців не вживати скалькованих з російської форм іменників жіночого роду на **-к(а), -ч(а)** із значенням процесу: *розробка, поставка, очистка* та ін.; іменників чоловічого роду з суфіксами **-щик, -чик**: *збірщик, рознощик, мурівищик, підводчик* та ін.; слова з префіксом **обез-**: *обезголови́ти, обезчестити, обеззброїти* та ін. У доповідях було засуджено попередні рекомендації уникати калькування другої частини російських прикметників із складником **-подобний, -образний** і **-видний**, а замінювати їх суфіксами **-уват(ий), -аст(ий)**: *дугуватий*, а не *дугоподібний*; вживання відмінних від ро-

сійських прикметникових форм, що включали першу частину складних суфіксів **-альн(ий), -озн(ий)**: *пірамідний* або *пірамідовий*, а не *пірамідальний*; *артерійний*, а не *артеріальний*; *тифовий*, а не *тифозний* та ін.; відмінне від російської вживання форм доконаного виду з префіксом **з-** від дієслів іншомовного походження: *зобілізувати, zorganizувати* та ін.⁶⁶

Не обійдено увагою і дослідження з синтаксису. Працю С. Смеречинського “Нариси з української синтакси в зв’язку з фразеологією та стилістикою” наводив серед прикладів “шкідництва на мовному фронті” А. Хвиля у цитованій вище публікації. Г. Сабалдир у першому числі журналу “Мовознавство” за 1934 р. затаврував її як “вияв класової ворожості націоналістично-буржуазного мовознавства”, а працю О. Курило “Уваги до сучасної української літературної мови” назвав “ворожим нам” твором, “синтезом націоналістичних і фразеологічних правил”. У подібному контексті було згадано і Є. Тимченка⁶⁷.

Від цього часу перериваються й будь-які контакти українських учених із зарубіжними. “Запеклий ворог українського мовознавства — буржуазна індоєвропеїстика — в основному розгромлена”, — констатовано у цьому ж виданні⁶⁸.

Масштаби антиукраїнського терору виразно засвідчує той факт, що вже у другій половині 30-х рр. молоде покоління українців було позбавлене навчальної літератури з української мо-

⁶⁶ Хроніка НДІМ [Науково-дослідного інституту мовознавства, 1933—1934] // Мовознавство [36. праць]. — Київ, 1934. — № 2. — С. 139—145.

⁶⁷ Сабалдир Г.О. Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації // Там само. — № 1. — С. 53—67.

⁶⁸ Там само. — С. 4.

ви. Були заборонені й шкільні підручники, зокрема популярна “Початкова грамати́ка української мови” Олени Курило, і посібники для вищої школи — “Нариси історії української мови” П. Бузука, “Курс історії української мови. Вступ і фонетика” Є. Тимченка, колективний “Підвищений курс української мови” за редакцією Л. Булаховського, “Норми української літературної мови” О. Синявського. Внаслідок цього студенти філологічних факультетів залишилися без посібників як з історії української мови, так і з сучасної літературної мови⁶⁹.

Таким чином, у 1933 р. більшовицькі вожді, стероризувавши українство шляхом штучно організованого голодомору і застосовувавши репресії проти інтелігенції, підірвали потужну соціальну базу української мови, після чого змогли повернутися до старої імперської практики асиміляції.

Національна політика СРСР починаючи з 1930-х рр. відрізнялась від колишньої самодержавної на суто словесному, демагогічному рівні. Метою її було формування з багатьох народів Радянського Союзу однорідного в ідеологічному й мовно-культурному плані населення, позбавленого свободи самовираження та індивідуальності як на особистісному, так і на етнічному рівні. Головними чинниками формування такої легко керованої маси виступали ідеологія марксизму-ленінізму, соціальна уніфікація і домінування російської мови, а також демографічна стратегія лінгвоетнічної міксації — постійного вимішування людності з метою зменшення в республіках питомої ваги корінного населення.

Водночас претензії комуністичного режиму на всесвітнє панування змушували владу вдаватися до демонстрації зовнішніх атрибутів рівноправності на-

ціональних республік. У Конституції УРСР було записано, що вона зберігає за собою право вільного виходу з СРСР, республіка мала свою символіку — прапор, герб і гімн. Разом з тим у символіку закладалась семантика ущербності, фіктивності статусу республіки. Прапор відрізнявся від загально-радянського лише блакитною смугою, герб дублював герб СРСР, певну відмінність мало тільки внутрішнє його тло — земну кулю в гербі СРСР заміняло декоративне коло герба УРСР. Український радянський гімн у кожній строфі підкреслював належність республіки до Радянського Союзу.

Подібну мету переслідувала влада щодо мовної політики, хоча її реалізація потребувала більших зусиль і тривалішого часу. Тому більшовицька влада починаючи з 30-х років не обмежилася зовнішньою русифікацією, що поступово звужувала сферу застосування української мови. Паралельно було запроваджено практику уподібнення структури української мови до російської, що мало довести її вторинність і меншовартісність, а відтак і непотрібність.

За таким втручанням у внутрішньомовні процеси стояло прагнення позбавити українську мову характеру незалежного мовного утворення. Можна констатувати, отже, що радянське керівництво, прикриваючись фальшивими пропагандистськими гаслами “рівноправності” національних мов, “невиданого, бурхливого їх розквіту” і “гармонійної” двомовності, в реальній політиці не тільки дотримувалась головної тези Валуєвського циркуляру, згідно з якою малоросійське наріччя “есть тот же русский язык, только испорченный

⁶⁹ Жовтобрюх М.А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918—1941). — Київ, 1991. — С. 216.

впливом на него Польши”, але й намагалось практично реалізувати цю тезу через відповідне примусове скеровування лексикографічних та інших мовознавчих праць на поступове вилучення з української мови рис самостійної системи і зведення її до стану діалекту, який би відрізнявся від російської незначними фонетичними й лексичними відмінностями.

Після розгрому мовознавчих інституцій 20-х рр., фізичного знищення або довготривалого ув'язнення мовознавців, заборони створених у ті роки лексикографічних, термінологічних та інших праць як “ворожих” і “націоналістичних”, радянське керівництво запровадило в Україні мовну політику, яка, хоч і з тимчасовими послабленнями, лишалась чинною до кінця 80-х рр. Тоді ж було усталено ідеологічну базу діяльності інституцій, призначених для відстежування й спрямовування мовних процесів.

Напрям мовознавчих досліджень в УРСР надалі мали визначати такі три головні постулати:

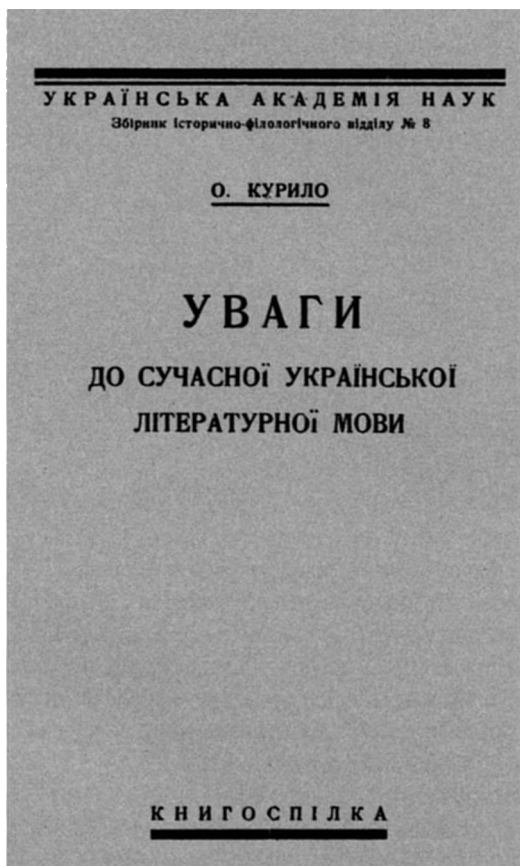
1) про наявність “благотворного” впливу російської мови на українську, потреби зближення двох “братніх” мов і “гармонійну” українсько-російську двомовність;

2) про необхідність формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР;

3) необхідність широкого впровадження інтернаціоналізмів.

Ці постулати мали сприяти уніфікації національних мов за російським зразком, оскільки у формуванні спільного лексичного фонду мов народів СРСР шляхом запозичення з інших мов посередником була мова російська.

Зауважимо, що навіть за сталінського терору українські письменники чинили опір згубним для української мо-

Обкладинка праці О. Курило. 1925.

ви впливам; вони ігнорували офіційні заборони щодо вживання тих чи інших слів у поодиноких випадках, публічно протестували проти збіднення мови. Таким був, наприклад, виступ Ю. Яновського в “Літературній газеті” (4 липня 1939 р.) і М. Рильського в тій же газеті (16 липня 1939 р.). Рильський писав: “Система декретування, заборон і обмежень, система адміністрування ніяк не може бути корисна для розвитку мовної культури”⁷⁰.

⁷⁰ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття... — С. 134—135.

Нині серед архівних матеріалів виявлено унікальний документ — лист академіка А. Кримського на ім'я заступника голови Раднаркому УРСР Ф. Редька, в якому вчений відмовляється від своєї участі у роботі Правописної комісії, яку очолював Ф. Редько, на знак протесту проти спланованої русифікації української мови. Вражає сміливість ученого, який в травні 1941 р. (а саме тоді написано лист) наважився виступити проти засад, на яких укладався новий російсько-український словник: «Словник складено, — писав він у листі, — ...із свідомим напрямом систематично покалічити нашу мову, спотворити й перевернути її структуру. А в державній комісії калічники нашої мови, автори цього антинаукового й тенденційного шкідливого “російсько-російського словника”, зовсім не на лаві підсудних у характері провинників, ба на лаві суддів, з правом вирішальних голосів»⁷¹.

Політику внутрішнього зросійщення української мови загальмували політичні події 1939 р. — об'єднання УРСР із західноукраїнськими областями, де вживання української мови відзначалось соціальною й функціональною повнотою і де суспільство чинило сильний колективний опір русифікації.

Доба хрущовської “відлиги”. Непослідовністю і суперечливістю в мовно-культурній політиці відзначалась доба хрущовської “відлиги”. Десталінізація і лібералізація режиму викликала появу покоління нової української інтелігенції, яка активно виступила в обороні прав української мови.

У цей час було започатковано фундаментальні праці з української мови, літератури, історії (“Історія української літератури” у двох томах, 1950; шеститомна “Історія українського мистецтва”, 1966—1968; багатотомна “Історія

міст і сіл України”, від 1967). Почалася публікація Української Радянської Енциклопедії (з 1957); вийшло україномовне видання “Енциклопедія кібернетики” (1973); в системі АН УРСР з'явилися нові україномовні журнали з природничих і суспільних наук.

У 50—60-х рр. поліпшився стан лексикографічного опрацювання і наукового дослідження української мови. В Інституті мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР було підготовлено й видано шеститомний “Українсько-російський словник” (1953—1963), де українська лексика була представлена значно ширше, ніж у “Російсько-українському словнику” 1948 р. Її реєстр становив понад 120 000 слів. На базі шеститомного словника було створено тритомний “Російсько-український словник”, що вийшов друком у 1969 р. У цей час тривало укладання великого тлумачного словника української мови, який вийшов у одинадцяти томах протягом 1970—1980 рр. Було видано кілька перекладних словників — двотомний “Польсько-український словник” (1958—1960), “Українсько-англійський словник” (1957), “Французько-український словник” (1955) і “Українсько-французький словник” (1963) та ін.

В Інституті мовознавства АН УРСР, Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові, на кафедрах української мови університетів і педагогічних інститутів було розгорнуто дослідження усіх рівнів української мови — фонетики, лексики і фразеології, словотвору, морфології, синтаксису, стилістики. Згодом ці дослідження було систематизовано й узагальнено в п'ятитомному виданні “Сучасна українська літературна мова” (1969—1973).

⁷¹ Корогодський Р. І дороги. І правди. І життя. — Київ, 2002. — С. 240—241.

Академік
А. Крижський
з групою науковців
Інституту
мовознавства. 1940.

У ці роки активізувалося вивчення українських діалектів. У відділі діалектології Інституту мовознавства під керівництвом Ф. Жилка почалась робота над укладанням “Атласу української мови” (т. 1—3, 1984—2001), Й. Дзендзелівський підготував і видав “Лінгвістичний атлас говорів Закарпатської області УРСР (Лексика)” (т. 1—3, 1958—1993).

Чимало було зроблено в ділянці вивчення історії української мови, зокрема В. Німчук підготував до видання і дослідив низку пам’яток української мови: “Лексис...” Лаврентія Зизанія 1596 р. (1964), “Лексикон словенороський” Памва Беринди 1627 р. (1961), “Синоніму славенороскую” XVII ст. (1964) та ін.

Під керівництвом О. Мельничука розпочато укладання “Етимологічного словника української мови”, набули поширення дослідження ономастикону України.

Цей далеко не повний перелік здобутків 50—60-х рр. у різних галузях мовознавства засвідчує, що наукові й навчально-наукові центри мовознавчих досліджень відродилися після руйнації 30-х рр.

Завдяки спільним зусиллям представників старшого покоління, що пережили передвоєнний терор (Л. Булаховського, Л. Гумецької, Ф. Жилка, М. Жовтобрюха та ін.), і молодших мовознавців, які поповнили лави науковців у 50—60-х рр. (Й. Дзендзелівського, С. Бевзенка, В. Німчука, А. Непокупного, М. Пилинського, Ю. Жлуктенка, В. Русанівського, Т. Назарової, А. Залеського, І. Вихованця, М. Кочергана, Ю. Карпенка, О. Стрижака та ін.), українське мовознавство у деяких ділянках наукових студій досягло високого рівня.

Однак про здобутки цього часу можна говорити лише стосовно наукових сфер, не підвладних ідеологічному диктатові. На об’єктивний аналіз тих мовних проблем або й цілих лінгвістичних галузей, що їх влада трактувала в політичній площині (як походження української мови або стан її функціонування в умовах українсько-російської двомовності), було накладено суворе табу.

Лишались незмінними три головні постулати визначеного в 30-х рр. ідеологічно “правильного” шляху розвитку української мови.

Русифікація неросійських народів Радянського Союзу лишалась головним напрямком національної політики КПРС. Досягнуте на той час звуження комунікативних функцій національних мов у ряді республік створювало ілюзію “добровільної” відмови населення від своїх мов і давало партійній верхівці можливість оголосити російську мову “другою рідною” мовою. Це зробив М. Хрущов у 1961 р. на XXII партійному з’їзді. “Не можна не відзначити, — сказав він у доповіді, — зростає прагнення неросійських народів до оволодіння російською мовою, яка стала фактично другою рідною мовою для народів СРСР, засобом їх міжнаціонального спілкування, залучення кожної нації і народності до культурних досягнень всіх народів СРСР і до світової культури. Процес добровільного вивчення російської мови, що відбувається в житті, має позитивне значення для розвитку міжнаціонального співробітництва”⁷².

Реформа освіти, проведена у 1958 р., ввела в законодавство положення про вільний вибір мови навчання і вільний вибір вивчення другої мови у російських школах, що закріпило панівне становище російської мови в системі шкільної освіти.

Продовжувалася русифікація української науки. Так, в 1962 р. видавництво АН УРСР опублікувало 188 видань українською мовою (60 %) і 122 російською мовою (40 %), в 1963 р. відповідно вже 166 (49 %) і 163 (51 %), в 1964 р. російськомовних книжок уже вийшло 53,5 % (156 назв), а україномовних — тільки 46,5 % (136 назв). При цьому більшість україномовних видань становили праці з гуманітарних наук. В інших наукових галузях запанувала російськомовна книжка. У 1963 р., наприклад, Техвидав (нині “Техніка”) випустив 121 книжку російською мовою і

тільки 32 українською (зокрема, підручників для вищих навчальних закладів російською мовою — 11, українською — 1)⁷³.

За кількістю технічно-інформаційних видань рідною мовою Україна посідала останнє місце серед республік колишнього Радянського Союзу⁷⁴.

Офіційне мовознавство під проводом академіка І. Білодіда — головного теоретика “гармонійної російсько-української двомовності” виключало саму можливість появи об’єктивного соціолінгвістичного аналізу реальних мовних процесів, що відбувались в УРСР.

Такі дослідження з’явились в колах опозиційної творчої інтелігенції, що ввійшла в історію під назвою “шістдесятників”. Провідною ідеєю руху опору 60-х рр. була ідея національно-культурного відродження. Характерною рисою його культурного життя було звернення до спадщини 20-х рр., намагання повернути викреслені імена, опублікувати твори письменників “розстріляного відродження”. Налагодженню міжпоколінневого зв’язку сприяли й безпосередні людські контакти з тими митцями, яким вдалося вижити в сталінських концтаборах і повернутися в Україну. Такою знаковою постаттю 60-х рр. став Б. Антоненко-Давидович, навколо якого гуртувалась талановита молодь. Великий суспільний резонанс мали виступи Б. Антоненка-Давидовича з різкою критикою мовної політики 30—40-х рр. Не меншого розголосу набуло критичне обговорення проблем стану укра-

⁷² Хрущов М.С. Про програму Комуністичної партії Радянського Союзу: (Доповідь на XXII з’їзді Комуністичної партії Радянського Союзу 18 жовтня 1961 р.) — Київ, 1962. — С. 80.

⁷³ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? — Київ, 1998. — С. 120—121.

⁷⁴ Там само. — С. 122.

їнської мови на конференції з питань культури мови, що відбулася в Київському університеті в 1963 р. Важко переоцінити ту роль у пробудженні національної свідомості в масово зрусифікованому соціумі, яку відіграла праця І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”.

Праця І. Дзюби була першим науковим соціолінгвістичним дослідженням реальної мовної ситуації тогочасної України, яке аргументовано спростувало догму радянського мовознавства про гармонійність російсько-української двомовності. Крім загального аналізу звуження сфер функціонування української мови, автор, спираючись на ідеї В. Гумбольдта, О. Потебні та інших класиків мовознавчої науки, висвітлив і такі замовчувані в офіційному радянському мовознавстві питання, як нерозривність зв'язку мови, культури й національної свідомості, показав згубний вплив денационалізації на моральний стан суспільства. Написана переконливо й емоційно, праця “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, поширювана у численних машинописних копіях, справила колосальний вплив на тогочасного читача.

Шістдесятники порушили питання обмеження лексичного складу української мови і втручання в її внутрішню структуру. Б. Антоненко-Давидович у статтях, опублікованих в газеті “Літературна Україна”, журналі “Україна” в 1969—1970 рр., поставив питання про повернення в українську абетку літери “г”, а також низки вилучених з ужитку слів і граматичних форм. У статті “Літера, за якою тужать” він писав: «Скасування цієї літери (йшлося про літеру “г”. — *Авт.*) припало на той час, коли вчинено було багато перекручень і збочень, коли з'явилися “реформатори” не тільки українського правопису, а й са-

мої української мови, які рішуче виступали, наприклад, проти слова *чекати*, бо, мовляв, є слово *ждати*, — або вимагали викинути слова *щойно*, *тількино*, *доніру*, залишивши їхній синонім *тільки що*; природний український вислів “насіпати борщу, юшки (чи навіть вина)”, який ми подибуємо не тільки в наших класиків, а й у сучасного радянського поета М. Бажана, вони вважали за прояв мовного шкідництва. Наслідки всіх цих дивацьких засобів, що набирали часом анекдотичного характеру, давно вже переборено і виправлено: в шеститомному Українсько-російському словнику, виданому Інститутом мовознавства АН УРСР 1958—1963 рр., ми бачимо всі ці “крамольні” слова й вислови, і вони не викликають тепер ніякого сумніву»⁷⁵.

Ці ж питання порушували у своїх виступах І. Світличний, С. Караванський та інші представники опозиційного руху.

Проте невдовзі опозиційний рух інтелігенції було жорстко придушено, і уже з кінця 60-х рр. влада повертається до практики “об’єктивного процесу зближення націй”.

Брежнєвське правління. Процес “зближення націй”. У 70—80-х рр. курс на поглинання національних мов панівною російською розгорнувся на повну силу. Посилення русифікації знайшло теоретичне обґрунтування у висунутій Брежнєвим тезі про створення нової історичної спільноти — радянського народу.

Було переведено на російську мову офіційні виступи і документацію партійних і державних установ, усіх міністерств (крім міністерства освіти, де допускалася й українська мова) та ві-

⁷⁵ Антоненко-Давидович Б. Як ми говорили. — Київ, 1991. — С. 211.

домств республіканського і союзного підпорядкування.

У 1978 р. вийшла Постанова ЦК КПРС про посилення вивчення та викладання російської мови та літератури, у 1983 р. — Постанова про посилення вивчення російської мови, поділ класів в українських школах на 2 групи та підвищення зарплати вчителям російської мови на 15 %.

Здійснене протягом 70 — першої половини 80-х рр. витіснення української мови із системи освіти ілюструють статистичні дані, які навіть міністр вищої освіти УРСР М. Фоменко у звіті про стан україномовної освіти, представленому в квітні 1987 р. На цей час в Україні у 4500 російськомовних школах, що становили менше 22 % загальної кількості, навчалося більше половини всіх учнів. У Києві з 300 тис. учнів українською мовою навчалося тільки 70 тис.⁷⁶ Слід, втім, зазначити, що школи з українською мовою навчання, як і школи з російською мовою, були вписані цього часу у жорстко контрольовану державою освітню інфраструктуру і не відчували недостачі в підручниках, посібниках, хрестоматіях рідною мовою. Належною літературою постійно забезпечували мережу бібліотек включно із сільськими.

У 70-х рр. активізувалося витіснення української мови зі сфер вищої освіти і науки. Викладання у всіх вищих навчальних закладах і професійно-технічних училищах було переведено на російську мову. Цей процес не оминув навіть Галичини — традиційного оплоту української мови. На сході й півдні України російська мова остаточно заступила національну в науковому спілкуванні. Різко скоротилась кількість україномовних часописів та інших видань. У 1970 р. було видано наказ про захист дисертацій тільки російською мовою.

Як і в попередні роки, не приділялося належної уваги розвитку української наукової термінології. Незважаючи на те, що з 1947 р. було видано близько 40 українських і понад 50 російсько-українських і українсько-російських спеціальних словників з різних галузей знань, в українській науці домінувала російська мова. Розвиток наукових терміносистем на національній базі загальмувала також введена в 30-х рр. практика калькування російськомовних термінів.

У цей період набула поширення практика русифікації видань через етап двомовності, коли українське видання паралельно дублювалося російською мовою з мотивацією “збільшення попиту” і поступово зменшувався тираж або й зовсім ліквідовувався україномовний варіант. Наприклад, випуск другого видання УРЕ у 12 томах (1974—1985), на відміну від першого видання, було здійснено паралельно українською та російською мовами з великою перевагою у тиражах російськомовної версії. Цей принцип було застосовано до популярної газети “Вечірній Київ”, наукових видань Академії наук УРСР. Так, у 1989 р. із 49 академічних журналів тільки 8 видавалися українською мовою, а 3 — двома мовами, інші — російською. На цей же рік із загальної кількості наукових видань було заплановано лише 13 % видань українською мовою⁷⁷.

Свою мовну (тобто українськомовну) позицію вдалось втримати таким авторитетним, важливим у структурі соціогуманітарної науки журналом, як “Філософська думка” (видається з 1969 р.), “Український історичний журнал” (видається з 1957 р.), “Економіка

⁷⁶ Субтельний О. Україна: Історія. — С. 462.

⁷⁷ Мовознавство. — 1990. — №1. — С. 5.

Радянської України” (видається з 1958 р.). Українською мовою здійснено такі вагомні видання, як “Енциклопедія народного господарства Української РСР” у чотирьох томах (1969—1972), “Українська сільськогосподарська енциклопедія” у трьох томах (1970—1972), “Енциклопедія кібернетики” у двох томах за редакцією академіка В. Глушкова, (1973, видання, що не мало аналогів на території Радянського Союзу), “Географічна енциклопедія України” у трьох томах (1989—1990).

Між 1969 і 1980 р. кількість україномовних журналів знизилася з 46 до 19 %, між 1958 і 1980 р. відсоток книжок, що виходили українською мовою, впав з 60 до 24 %⁷⁸, хоча слід зазначити при цьому, що в показниках абсолютних (кількість випущених примірників та назв) обсяг книг, що видавалися українською мовою, зріс; відносне падіння показників україномовної книги пояснюється передовсім тим, що саме в ці роки українські видавництва активно прилучилися до процесу видання російської класичної та радянської літератури, а також написаних російською мовою наукових праць, створених у різні часи.

Протягом 70—80-х рр. українська мова була витіснена з театрів. Із семи театрів юного глядача лише один львівський театр був україномовним. З 50 театрів-студій, створених в Україні на початку 80-х рр., тільки два були україномовними. Російськомовними були і всі театри музкомедії в Україні⁷⁹.

У 70 — першій половині 80-х рр. активізувалась партійна боротьба із західноукраїнськими мовними впливами, які виконували функції захисту від розкладового асиміляційного процесу, що ширився зі Сходу.

Полювання на слова почалося з партійної вказівки В. Щербицького, який у

доповіді на пленумі ЦК КП України 17 квітня 1973 р., критикуючи письменників за “відступи від класових, партійних критеріїв в оцінці суспільних явищ і процесів”, сказав: “Деякі літератори в своїй творчості відходять від актуальних тем сучасності, проявляють національну обмеженість, засмічують українську мову архаїчними словами та штучними зворотами”⁸⁰.

До боротьби за чистоту мови закликав письменників і В. Маланчук у доповіді на партійних зборах Спілки письменників України: “Не можу бодай стисло не зупинитись на питанні, яке повинно особливо турбувати письменницьку громадськість. Йдеться про культуру мови, про мовну майстерність літератури. У творах деяких письменників спостерігається нездорова тенденція до засмічення мови застарілими словами і діалектизмами, цілком надуманими зворотами. Справедливі нарікання читачів викликає і мовний рівень художніх перекладів. Нехтуючи усталеними нормами, деякі перекладачі широко відкрили двері різного роду архаїзмам, полонізмам, галицизмам. Треба поглибити увагу літературної критики, письменницької громадськості до теоретичних проблем радянського мовознавства, посилити боротьбу за чистоту і культуру української мови”⁸¹.

З цього часу в Україні розгортається кампанія боротьби з “архаїзмами, діалектизмами і штучними мовними утво-

⁷⁸ Субтельний О. Зазн. праця. — С. 462.

⁷⁹ Мушкетик Ю. Свіжий вітер оновлення: (Доповідь на пленумі правління Спілки письменників України (29—30 листопада 1988 р.) // Наш дім — наш храм. — Київ, 1989. — С. 32.

⁸⁰ Комуніст України. — 1973. — № 5. — С. 24.

⁸¹ Маланчук В.Є. Ідейні джерела літератури // Вітчизна. — 1973. — № 12. — С. 5.

реннями”, під гаслом якої з мови оригінальних художніх творів і перекладів усувалась питома українська лексика, передусім західноукраїнська. Слід зазначити, що мовні заборони не обмежувались сферою галицьких мовних особливостей. Жорсткий мовний нормативізм поширювався на все, що виходило за межі суворо регламентованого середнього стандарту.

В цей час, поряд із поширеними в редакціях і видавництвах списками заборонених для цитування авторів, під грифом “для службового використання” були складені й поширені також списки репресованих слів. Проскрипційні переліки лексем та інших мовних особливостей у літературно-критичних і мовознавчих рецензіях стали характерною прикметою цього часу. Так, секретар правління Спілки письменників О. Левада критикував письменників і перекладачів за вживання слів *уподіб*, *сливе*, *напозір*, *позаяк* ⁸², директор Інституту літератури АН УРСР М. Шамота відносить до “штучних або застарілих” слова *часопис*, *залюблений*, *здоровить*, *відсоток*, *небавом*, *набутки*, *під орудою*, *сьогодення*, *на разі*, *робітня*, *від дня* та ін., мовознавець П. Плющ виступив з критикою перекладу, в якому вжито слова *либонь*, *далебі*, *сливе*, *рішенець*, *родимець*, *багацько*, *уподіб*, *довкруж*, *умирущий*, *спозарання* та ін., сполучники *котрий*, *аби* (в значенні “щоб”), деякі прийменникові конструкції (“*сумує з ненатуральності життя*”, “*за його приїзду в столиці тільки й розмов було*”) тощо ⁸³.

Поетів критикували за високий стиль, метафоричність, що зневажливо кваліфіковано як “претензійні красивості”, “рафінована метафоричність”, “естетство”, сатириків — за низький стиль, що оцінювалось як “мовна не-

вибагливість”, “розмовний примітивізм”.

Політична кампанія боротьби з “архаїзмами, діалектизмами і штучними утвореннями” знайшла теоретичне обґрунтування у низці лінгвістичних праць. Оголошувалась вимислом, зокрема, наявність у минулому західноукраїнського варіанта літературної мови, заперечувався очевидний факт впливу мовної практики Галичини й Буковини в кінці XIX — на початку XX ст. на формування наукового і публіцистичного стилів української літературної мови ⁸⁴.

Війна за чистоту мови, за дотримання мовних норм, що її час від часу оголошувало партійне керівництво, мала інше підґрунтя й мотивацію, ніж відомі в історії багатьох мов, особливо загрожених, пуристські рухи. Якщо останні були спрямовані на боротьбу з іншомовними запозиченнями, мотивувались уболіванням за розвиток мови на питомій базі, то радянські мовні чистки фактично були війною із самою мовою. Характерно, що ці “чистки” стосувалися питомих або давно засвоєної лексики і не заторкували слова виразно іншомовного походження. Для ілюстрації достатньо порівняти українську частину лише однієї (першої) сторінки “Російсько-українського словника” 1924 р. (далі РУС 1924), де представлені слова на літеру “А”, більшу частину яких становлять іншомовні запозичення, з відповідною частиною “Російсько-українського словника” 1948 р. (далі РУС 1948). РУС 1924 послідовно фіксує по-

⁸² Літературна Україна. — 1973. — 29 трав.

⁸³ Там само. — 27 квіт.

⁸⁴ *Белодед І.К.* Язык и идеологическая борьба. — Киев, 1974. — С. 61; *Жовтобрюх М.А.* Взаємодія української літературної мови і діалектів // Мовознавство. — 1973. — № 1. — С. 14—15.

ряд з іншомовним словом, ідентичним з російським, своє українське. Так, до рос. *абажур* РУС 1924 дає два українські відповідники — *абажур* і *дашок*, до рос. *абєррація*, — крім ідентичного *абєрація*, ще *одхил* і *збочення*, до рос. *абзац* — *абзац* і *уступ*, до *абсентеїзм* — *абсентеїзм*, *відсутливість*, до *авантюрист* — *авантюрист*, *авантюрник*, *пройдисвіт* тощо.

Натомість РУС 1948 в українській частині подає тільки ідентичні російським відповідники іншомовного походження, вилучаючи всю питому українську лексику, представлену в синонімічних рядах РУСа 1924. Відтак РУС 1948 до російського *абажур* дає єдиний відповідник *абажур*, до рос. *абєррація* — тільки *абєрація* тощо.

Таким чином, попри декларації про “вільний розвиток національних культур народів СРСР” і їх “небачений розквіт”, радянська мовна політика була спрямована не тільки на обмеження сфер використання української мови, а й на руйнування її основ — лексичних, фразеологічних, граматичних. Далекосяжною метою такої політики було зведення української мови до стану говірки російської мови, що свого часу відвертіше проголошувала імперська адміністрація. Частково владі вдалося досягти своєї мети. Ю. Шевельов, один з небагатьох неупереджених дослідників радянської мовної політики, що провадилась в УРСР у 70-х рр., до ознак, що позбавляли українську літературну мову самостійності, відносив такі, як “широка відкритість для російських вкраплень і структур; накинєння російської шкали соціальних вартостей у мові; закритість до позик поза тими, що йдуть з або через російську мову; недорозвиненість технічної й наукової термінології; відсутність міського сленгу; явище суржика й суржикізації”⁸⁵.

І все ж, у супереч утискам, українська мова вистояла, зберегла ареал свого поширення і високий ступінь розвитку, в певних відношеннях розвинулася і збагатилася. Велике значення для її унормування і збагачення мав її непохитний і зміцнюваний статус мови літературної, зокрема активне звернення до неї упродовж усього ХХ ст. як до мови творів красного письменства, мови преси, мови, що попри всі відступи усе ж не сходить із театральної сцени, мови, якою створено вагомі філософські й наукові праці.

Помітне піднесення української мови у ХХ ст. здійснено в царині художньої творчості. Естетичної досконалості у намаганні пойменувати найширші реалії дійсності й відобразити найтонші переживання людини українська мова набула у творчості М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, Ю. Яновського, О. Гончара, М. Стельмаха, Ірини Вільде, Є. Гуцала, В. Дрозда, П. Загребельного, В. Шевчука, Л. Костенко, І. Драча та багатьох ін. Потужний творчий потенціал мови батьківщини розкрили й представники діаспори, з-поміж яких вирізнялися Є. Маланюк, У. Самчук, І. Багрянний, В. Барка, І. Костецький. Помітною, можливо особною, постаттю вимальовується В. Стус, мотиви й образи творчості якого рішуче виводили його мову поза шаблони мовної стилістики свого часу. У літературі України і діаспори не раз досягалися зразки особливого мовно-стильового режиму художньо-літературного викладу — у психологічній прозі, в імпресіоністичного гатунку поезії, в інтелектуальному романі...

Здатність української мови відтворити неосяжну гаму почуттів і думок,

⁸⁵ *Шефєх Ю.* Так нас навчали правильних проізношень // Пороги і запоріжжя. — Харків, 1998. — Т. 3. — С. 246—247.

освоєних світовою літературою, засвідчила діяльність визначних українських перекладачів ХХ ст., серед яких — М. Рильський, М. Терещенко, М. Бажан, Л. Первомайський, М. Лукаш, Г. Кочур, Б. Тен, Д. Павличко, Є. Попович, М. Москаленко, А. Перепадя, І. Костецький, О. Сенюк. Перекладацькому набутку випало виступити в ролі одного з основних чинників розширення виражальних засобів української мови у ХХ ст., збагачення її лексики, фразеології й синтаксису. Цими здобутками українська мова довела свій потенціал, здатність до розвитку.

Мовна ситуація в сучасній Україні. Політика “перебудови й гласності”, розпочата М.Горбачовим у 1986 р., відкрила нові можливості для боротьби за національно-державний суверенітет України, яка розпочалася під гаслами відстоювання прав української мови. За активної народної підтримки і поступливості представників державно-партійного апарату зусилля патріотичної інтелігенції увінчалися прийняттям закону “Про мови в Українській РСР” 28 жовтня 1989 р., з наданням українській мові статусу державної. Згодом (у 1996 р.) це положення було закріплено в ст. 10 Конституції України: “Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”. Проголошення державності української мови загострило її конфлікт з російською, що мала в СРСР статус “мови міжнародного спілкування” і займала панівні позиції в більшості сфер публічного спілкування.

Наприкінці 1990-х рр. активізувалася полеміка щодо можливості надання російській мові статусу офіційної мови при збереженні за українською статусу

державної. Конституційний Суд України своїм рішенням від 14 грудня 1999 р. визнав, що в українському законодавстві поняття державна (офіційна) мова має єдине значення: “мова, якій державою надано правовий статус обов’язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя в Україні”. Він дав офіційне тлумачення статті 10: “Українська мова як державна є обов’язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом”. Суд відзначив, що українська мова символізує державотворчу роль української нації і є невід’ємним атрибутом поняття “конституційний лад”, змінювати який може тільки народ шляхом всеукраїнського референдуму.

Законодавче забезпечення мовної політики не зводиться тільки до вищезгаданих актів. Відповідно до ст. 4 закону “Про громадянство” володіння державною мовою є обов’язковою умовою для набуття громадянства України. Низка законів регулює використання української мови в органах представницької, виконавчої й судової влади, в освіті, науці, інформаційній галузі, сфері виробництва й надання послуг тощо. Наприклад, Закон України “Про якість та безпеку харчових продуктів” забороняє обіг харчових продуктів, які не етикетуються державною мовою. За постановою Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12 квітня 1996 р., яка тлумачить закон “Про захист прав споживачів”, “надання інформації у технічній документації, на етикетці тощо іноземною мовою без перекладу слід розцінювати як відсутність необхідної інформа-

ції". Широке застосування української мови у владній сфері регламентують закони України "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про місцеві державні адміністрації", "Про нотаріат", "Про статус суддів", "Про органи реєстрації актів громадянського стану", "Про Збройні Сили України", різноманітні судові та процесуальні кодекси тощо.

Попри наявність достатньої законодавчої бази, ефективність мовної політики залишається низькою. Занепокоєність громадськості долею української мови має об'єктивні підстави, це видно з результатів низки соціологічних опитувань, підсумованих у дослідженні О. Медведєва "Мовний баланс України" (2007). У ньому прогнозується "зменшення україномовної практики й інерційне продовження русифікації". Прогноз ґрунтується на даних про те, що у віковій групі до 30 років частка тих, хто вважає рідною українську та тих, хто говорить нею, є нижчою, ніж в цілому обсязі наявних даних.

Однією з причин недостатньої ефективності мовної політики в розширенні сфери вживання української мови стала непослідовність дій влади щодо визначення інституційної відповідальності за проведення й наслідки цієї політики. Наприкінці 1990-х рр. у складі Державного комітету в справах національностей та міграції діяв окремий мовний департамент, що виконував функцію центрального органу виконавчої влади в цій сфері. У 2000 р. у зв'язку з проведенням адміністративної реформи його ліквідовано, натомість у структурі Секретаріату Кабінету Міністрів України утворено сектор моніторингу мовної та національної політики і релігій, що проіснував менше року. За указом президента Л. Кучми, з квітня 2001 р. відповідальним за проведення державної мовної політики став Державний комі-

тет телебачення і радіомовлення України. Однак лише в серпні 2003 р. в його складі створено Департамент мовної політики. З вересня 2005 р. головним органом із забезпечення реалізації державної мовної політики в системі центральних органів виконавчої влади стало Міністерство культури і туризму України, в якому створено мовний сектор (з трьох співробітників). Як консультативно-дорадчий орган при Президентові України в 1997—2001 рр. існувала Рада з питань мовної політики, однак її можливості впливати на мовну ситуацію були незначними.

Незалежна Україна успадкувала деформовану мовну ситуацію — потенційне джерело конфліктів у соціомовній сфері. Двомовність в Україні має незбалансований характер, що віддзеркалює постколоніальний стан українського суспільства. Серед етнічних росіян двомовними є лише 13 %, в той час як серед українців цей показник складає 34,4 % при тому, що 19 % українців взагалі спілкуються тільки російською ⁸⁶.

Співвідношення української та російської мов у галузі освіти, науки, культури, на виробництві, в державних установах та місцевому самоврядуванні, у повсякденному публічному використанні має виразні регіональні особливості. Ці відмінності породжені: 1) пропорціями етнічного складу населення; 2) тривалістю перебування відповідних українських земель у складі Російської імперії чи/і СРСР; 3) наявністю релігійних конфесій, неурядових молодіжних, жіночих, громадських організацій ("Просвіта", "Пласт", "Союз українців" тощо), програмна діяльність

⁸⁶ Тут і далі соціологічні дані наводимо з дослідження: Медведєв О. Мовний баланс в Україні // Сучасність. — 2007. — № 9. — С. 69—89.

яких пов'язана зі збереженням національної самобутності українського народу; 4) рівнем національної свідомості представників українського та інших етносів.

Здебільшого в соціолінгвістичних публікаціях виділяють три регіони: західний, південно-східний, центральний. Західний включає Галичину (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська обл.), Буковину (Чернівецька обл.), Волинь (Волинська й Рівненська обл.) і Закарпаття. Українське населення цього регіону нетривалий час перебувало у сфері домінування російської мови, вирізняється національною самосвідомістю, високою активністю (сьогодні й у минулому) громадських організацій та релігійних конфесій, що відстоювали українські національні права. В етнічному складі населення цих областей українці відчутно переважають.

Південно-східний регіон включає Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську, Миколаївську, Одеську, Харківську, Херсонську області та Автономну Республіку Крим. Українців у етнічному складі суттєво менше порівняно з іншими регіонами, зокрема, у Криму українці не становлять більшості населення (25,8 %), а в Донецькій та Луганській областях кількісна перевага українців незначна (відповідно 50,7 % і 51,9 %). Від середини XIX ст. і до розпаду СРСР Південь і Схід України були місцем колонізації для представників різноманітних етнічних груп та місцем масових переселень з різних частин Російської імперії та СРСР. На цих територіях наприкінці XX ст. національна свідомість українців перебувала в стадії формування, інституційна підтримка з боку релігійних конфесій і громадських організацій була незначною. Активне вживання української мови збереглося насамперед у сільській місцевості, де

проживає меншість (від 26 до 10 %) населення.

Центральний регіон включає Вінницьку, Житомирську, Київську, Кіровоградську, Полтавську, Сумську, Хмельницьку, Черкаську, Чернігівську області. Етнічні українці складають тут переважну частину населення (85—91 %), і хоча у великих містах російська мова часто переважає, загальний рівень національної свідомості, тяглість національно-культурної традиції, її інституційна представленість суттєво вищі, ніж у південно-східному регіоні.

Важливим соціолінгвістичним маркером є те, що українську мову вважають рідною більшість громадян України в усіх регіонах: в західному — 93,55 %, в центральному — 83,58 %; у південно-східному (без Криму й Донбасу) — 61,29 %. Лише в субрегіоні Крим—Донбас ті, хто вважає рідною українську, становлять меншість — 22,21 %. На психологічну готовність значної частини наших співвітчизників ідентифікувати себе з українською мовою вказує зростання відсотка тих, хто вважає рідною українську мову. За даними перепису 2001 р. він збільшився на 2,8 % порівняно з 1989 р.

Соціологічні дослідження за 2006—2007 рр. показали кількісне зменшення категорії громадян, які визнають своєю рідною мовою російську (з 33,7 до 25,7 %), й одночасне зростання групи тих, що вважають рідними дві мови — українську та російську (з 15,6 до 21,5 %). Категорія тих, хто визнає рідною тільки українську мову, суттєвих кількісних змін за цей період не зазнала.

У багатьох випадках серйозною перешкодою для розширення функціональної сфери української мови стає брак навичок активного володіння нею,

підсилений небажанням переходу на суржик, що асоціюється з невисоким культурно-освітнім рівнем і сумнівним соціальним статусом. Соціологічне дослідження показує, що вільно або на достатньому рівні українською мовою володіє 86 %, а російською мовою — 92 % громадян України. Попри досить високу статистику освітніх закладів з українською мовою, рівень володіння нею значно поступається рівневі володіння російською. Такі соціологічні дані вказують на потребу якісних змін у системі викладання української мови та використання її в навчальному процесі.

Протягом останнього десятиріччя відбулася суттєва переорієнтація освітніх закладів. У 2005 р. 84,2 % дітей в дошкільних навчальних закладах виховувалися українською мовою, 15,2 % — російською; у середній освіті — 82 % шкіл здійснювали навчання українською мовою, 6,5 % шкіл — російською, 10,27 % шкіл — двомовні або з “класами з українською мовою навчання”. За кількістю учнів у 2005/06 навчальному році в цілому по країні співвідношення між українською та російською мовами навчання складало 78,2 % — 20,7 % школярів. Для порівняння, у 1991/92 навчальному році це співвідношення становило 49 % — 50 % (на користь російської мови). Виразно контрастує із середньостатистичними показниками по Україні пропорція української мови в освітніх закладах деяких областей Сходу та Півдня: у Криму російською мовою навчаються 92,5 %, на Донеччині — 70,5, Луганщині — 66, Запоріжжі — 40 % школярів. Для значної частини дітей школа є єдиним місцем, де вони хоча б частково перебувають в українському мовному середовищі. У багатьох випадках, насамперед у міських школах південно-східного й частково

центрального регіону, українською розмовляють тільки під час уроків, решту часу діти та вчителі спілкуються російською чи іншою мовою.

У сфері вищої освіти протягом 1995—2000 рр. кількість студентів, які навчаються українською мовою, зросла з 55 до 82 %, а російською — зменшилася з 45 до 18 %. Однак переважання російської мови у вищій освіті й надалі зберігається в Криму (92,7 %), на Донеччині (65,9 %) та Луганщині (56,8 %).

Зауважимо, що в багатьох регіонах, насамперед Лівобережної України, є освітні заклади, які офіційно мають статус україномовних, але навчальний та виховний процеси там здійснюються російською мовою. Непропорційно високим залишається відсоток російськомовної освіти у багатьох областях Сходу та Півдня, а українською викладання ведеться здебільшого в сільських школах.

Важливою подією у сфері суспільного функціонування української мови став меморандум, підписаний у липні 2006 р. між Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення та 14 провідними телекомпаніями України про співпрацю, спрямовану на розбудову національного інформаційного простору. Телекомпанії зобов'язалися поетапно збільшувати частку ефірного часу мовлення українською мовою, а також забезпечити поступовий перехід від практики українського субтитрування іншомовних аудіовізуальних творів до їх повноцінного дублювання державною мовою. Передбачалося довести частку українського мовлення в ефірі загальнонаціональних телекомпаній у жовтні 2006 р. до 55 %, а в грудні — до 65 %. Наслідком виконання меморандуму стало відчутне зростання присутності української мови в телевізійному ефірі — до 90 % (при зо-

бов'язанні 75 %), збільшилася кількість дубльованих українською мовою фільмів і передач.

У січні 2007 р. Міністерство культури і туризму України підписало Меморандум із дистриб'юторськими компаніями України й демонстраторами фільмів, відповідно до якого починаючи з 1 лютого 2007 р. фільмокопії іноземного виробництва мали дублюватися, озвучуватися або субтитруватися українською мовою, щоб до кінця 2007 р. довести частку таких фільмокопій до 50 % від загальної кількості на кожний фільм, увезений в Україну. У меморандумі зазначено, що частка дубльованих українською мовою фільмів іноземного виробництва для дитячої аудиторії до кінця року становитиме 100 %.

Домінування російської мови зберігається в періодиці. На україномовні газети припадає тільки 31 % разового тиражу, а на російськомовні — 64 %. За даними Держкомтелерадіо, протягом останнього десятиріччя вага україномовного накладу послідовно скорочувалась (з 47 % в 1995), а російськомовного — зростала (з 47 % в 1995). У 2003 р. на сто українців припадало 46 примірників газет рідною мовою, а на сто росіян, які проживають в Україні, — 386 примірників, або у 8,4 раза більше. За цей же період відсоток україномовного річного накладу журналів скоротився з 70 % в 1995 р. до 19 % в 2005 р. У сегменті так званих глянцеви́х та спеціалізованих журналів українська мова майже відсутня. Поширенням російськомовної преси охоплені всі без винятку області України, тоді як у деяких регіонах Півдня та Сходу україномовної преси майже немає. Подібну ситуацію спостерігаємо й у сфері книгопоширення: відсоток російських книжок на українському ринку становить приблизно 80 %, а українських — до 20 %.

Навесні і влітку 2006 р. деякі районні, міські та обласні ради Сходу та Півдня України, покликаючись на ратифіковану Україною Європейську хартію регіональних і міноритарних мов, прийняли рішення про надання російській мові статусу регіональної. В окремих випадках місцеві депутати у своїх рішеннях не згадували про цей статус, а вдавалися до інших формулювань. Наприклад, Одеська обласна рада проголосила російську мову “мовою міжнаціонального спілкування в регіоні”. Фактично було зроблено спробу використати Хартію як знаряддя витіснення української мови з суспільного життя та роздмухування конфлікту на мовному ґрунті. Насправді Хартія має на меті протилежні цілі — захистити малопоширені місцеві мови, насамперед ті, яким у близькому чи віддаленому майбутньому загрожує деградація та зникнення. Рішеннями судових органів у 2006—2007 рр. постанови місцевих рад щодо надання регіонального статусу російській мові було скасовано, оскільки порядок застосування мов в Україні визначається не актами місцевих представницьких та виконавчих органів, а Конституцією та законодавством України.

Інновації в системі мови та тенденції її розвитку. Протягом століть українська мова була об'єктом цілеспрямованої русифікації, а в західноукраїнських землях — колонізації. Низький соціальний статус української мови сприяв послабленню її внутрішньої опірності до іншомовних впливів. Епоха глобалізації загострила цю загрозу. Присутність у мовно-інформаційному просторі російської та англійської мов стимулює масове проникнення іншомовних слів у повсякденний і професійний ужиток. Якість українського мо-

влення і далі викликає занепокоєння науковців і широкої громадськості.

Мовознавча полеміка останніх десятиліть вказує на відновлення давнього змагання за лідерство між надніпрянською і західноукраїнською мовними традиціями. Особливої ваги набуває в цьому контексті теза проф. Ю. Шевельова про “діалектну многоосновність” української літературної мови⁸⁷. Вона стосується не тільки минулого, це принципова настанова, що проектується і на сьогодення.

Наприкінці ХХ ст. з падінням радянських ідеологічних табу в гуманітарній сфері в літературній мові відбувається часткова переорієнтація нормативно-стилістичних пріоритетів на мовну практику часів української революції початку ХХ ст. та періоду радянської українізації, що зазнавала системного витіснення в СРСР та збереглася в основних своїх рисах у західній українській діаспорі. Провідною тенденцією в розвитку лексичної та граматичної систем сучасної літературної української мови стає розподібнення з російською мовою. Частково таку тенденцію варто розглядати як спонтанний наслідок здобуття народом політичного суверенітету — пуристичні тенденції посилюються в мовах усіх народів, що звільняються від колоніального панування. З іншого боку, тут присутня й суб’єктивна реакція активних учасників мовного нормотворення (мовознавців, літераторів, журналістів) на багаторічні намагання радянських ідеологічних органів нав’язати українській мові механізм системного уподібнення до російської. Пуристичні зміни позначилися насамперед на граматичній та лексичній системах. Найпомітніші прикмети лінгвістичної пурифікації в граматиці такі:

1. Відбувається активізація форм місцевого відмінка іменників чоловічого роду II відміни на -ові, -еві (-єві) на противагу їх варіантам із закінченням -у (-ю), рекомендованими в радянські часи, та розширення випадків чергування варіантів місцевого відмінка іменників чоловічого роду II відміни: *в Іраку — в Іраці*.

2. Розширюється сфера вживання закінчення -у (-ю) замість -а (-я) в родовому відмінку іменників чоловічого роду на приголосний: *феномену, вишнюку, коридору*. Частково ці інновації відображено в нормативних правописних рекомендаціях і зафіксовано в словниках (зокрема, орфографічних), а частково вони виявляють себе в мовній практиці всупереч чинній нормі: *фактору* (правильно *фактора*), *акту* в значенні “офіційний документ” (правильно *акта*), *графіку* (правильно *графіка*) тощо.

3. У ході правописної дискусії, як на засіданнях Національної комісії з питань правопису, так і в численних публікаціях, були неодноразові спроби надати нормативного статусу формам родового відмінка з закінченням -и (замість -і) для іменників жіночого роду III відміни (*вісти, радості, осени, любови, соли*). Прихильники цієї форми апелювали до її широкого вживання в практиці живого мовлення на більшості українського мовного ареалу (хоча й нерівномірно в деяких діалектних зонах) та вказували на її фіксацію в словниках ХІХ — початку ХХ ст. та кодифікацію на початку ХХ ст. Їх опоненти вважали, що поширення форм на -і є виявом тенденції до уніфікації відмінювання іменників жіночого роду III від-

⁸⁷ Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — С. 83, 147.

міни та іменників м'якої групи першої відміни⁸⁸, відзначаючи, що кодифікація форм на -и викличе ускладнення системи відмінювання, а на рівні суб'єктивного сприйняття звукового образу слів запровадження -и не сприятиме милозвучності. Аргументами на користь закінчення -і є його тривале використання в літературній мові ХХ ст., а також те, що фіналь -и сприймається значною частиною носіїв літературної мови, насамперед педагогів, як архаїчний, розмовно-просторічний чи діалектний варіант.

4. Спостерігається виразна тенденція до заміщення форм місцевого відмінка з прийменником *по* в конструкціях зі значенням місця руху формами орудного відмінка: *їхати Хрещатиком* (замість *їхати по Хрещатику*), *прогулянка парком* (замість *прогулянка по парку*). Водночас активізуються форми орудного відмінка зі значенням способу дії як альтернатива формам місцевого відмінка з прийменником *по*, які переважали в радянські часи: *переслати електронною поштою, спілкування телефоном* тощо. Усна й писемна практика уживання конкурентних форм далека від усталеності, найчастіше вони співіснують і вживаються паралельно: *повідомили телефоном, але повідомити по радіо (телебаченню)* тощо.

5. Значно розширив сферу вживання кличний відмінок. У 1990 р. скасовано норму про можливість паралельного вживання форм кличного й називного відмінків у звертаннях, що складаються з імені та імені по батькові (*Іване Макаровичу* і *Іван Макарович*), в іншомовних іменах з основою на г, к, х (*Джеку* і *Джек*) та обмежено деякі інші варіанти дублювання функцій кличного відмінка формами називного. Потребує унормування застосування кличного відмінка в двокомпонентних звертаннях,

зокрема там, де наявні назви посад, звань: *сержанте Вітер* чи *сержанте Вітре*, *професоре Залізняк* чи *професоре Залізняче*, *бароне Шульц* чи *бароне Шульце*, *пане посол* чи *пане после* тощо.

6. Відбувається помітне розширення сфери функціонування форм жіночого роду іменників на позначення професій, посад тощо. Донедавна вони сприймалися здебільшого як елементи просторіччя та побутового мовлення (*директорка, менеджерка*), проте останнім часом форми на зразок *лідерка, конгресменка, прем'єрка* дедалі активніше вживаються в засобах масової інформації й поступово втрачають маргінально-просторічне забарвлення.

7. Звужується практика використання імені по батькові як форми, що притаманна радше російській, ніж українській лінгвокультурній традиції. Цьому сприяє й загальна демократизація стилістики спілкування, орієнтованої на зменшення психологічної дистанції між співрозмовниками.

У сфері власних назв намагання відмежуватися від практики радянських часів мають свої специфічні вияви. Тут діють дві протилежні тенденції. З одного боку, це лінгвістичне очуження іншомовних онімів шляхом фонетичного цитування. Насамперед це позначається на російських іменах, наприклад: *Дмитрій Волкогонов, Ніколай Бердяєв* тощо. З іншого боку, це орфографічна і граматична українізація іншомовних онімів: *Ганна Горенко* (про Анну Ахматову), *Ганс Християн Андерсен, Севастопіль*, відмінювання назви *Торонто* (*в Торонті, з Торонта*) тощо.

⁸⁸ Див.: Шевельов Ю.В. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису // Український правопис: так і ні. — Київ, 1997. — С. 72—73.

Загальне зростання кількості конкурентних варіантів⁸⁹ несе в собі елементи як позитивного (повернення вжиток органічних українських одиниць), так і негативного (дестабілізація мовної норми) впливу на мовну систему й мовну ситуацію. За цих обставин зростає потреба в продуманій і виваженій мовній політиці в галузі нормотворення й регулювання інноваційних явищ у системі літературної мови.

Характерною особливістю української літературно-публіцистичної практики кінця ХХ ст. стало часткове реформатування жанрів та інтенсифікація взаємного проникнення стилів, з яким пов'язана мода на так звану інтертекстуальність. В орбіту літературного мовлення втягується дедалі більше розмовних елементів. Це значною мірою зумовлено зростанням суспільної ваги усного різновиду літературної мови. У літературній творчості письменників стає модним уживання діалектних форм, елементів сленгу, слів іншомовного походження. На сторінки друкованих видань дедалі більше потрапляють не тільки лексичні діалектизми (*вар'ят, кнайпа, кобіта*), але й фонетичні та морфологічні говіркові особливості, на зразок *беріг, мід, додому, яко, сидю* (замість літературних форм *берег, мед, додому, як, сиджу*).

Лібералізація норм суспільного життя найвідчутніше позначилася на мові ЗМІ та художньої літератури. Намагання авторів оновити й розширити арсенал експресивних мовних засобів, показати стилістичну емансипованість через наближення до мовних уподобань частини читацької аудиторії призводить до зменшення дистанції між розмовною і писемною мовою. У пресі зростає частотність стилістичного використання елементів просторіччя (*рехворми, зазграниця*), вульгаризмів (*тюряга,*

тьолка, йолки-палки) та стилістично зниженої лексики.

Стилістично знижена лексика широко використовується як засіб натуралістичного (на думку самих авторів — об'єктивного) зображення мовної дійсності. На межі ХХ — ХХІ ст. зросло використання суржику як засобу створення комічного ефекту. З гумористично-літературного жанру й публіцистики він поширився в тексти популярних шлягерів, а для деяких представників масової культури став однією з ідентифікаційних ознак. Уживання вульгаризмів як засобів епатажу, що спочатку було одним із засобів індивідуалізації мовлення персонажів літературних творів, швидко поширилося на публіцистику, а згодом проникло й у публічне мовлення представників вищих органів представницької влади. Це згубно позначається на культурі писемного літературного й усного публічного мовлення.

Помітні зміни відбулися в розвитку наукової термінології. З часу здобуття Україною незалежності побачили світ понад 600 термінологічних словників різноманітних типів: універсальні, багатогалузеві, галузеві й вузькогалузеві, одно-, дво- й багатомовні, навчальні, тлумачні, енциклопедичні тощо. Поряд з професійними мовознавцями-лексикографами у створенні цих словників взяли участь представники відповідних фахових середовищ: медики, фізики, економісти, мистецтвознавці тощо. Зріс інтерес до заборонених у радянські часи словників 20 — початку 30-х рр., термінологічних напрацювань Науково-

⁸⁹ Докладніше див.: Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму // Мовознавство. — 2005. — № 3/4. — С. 85—104.

го товариства імені Шевченка, Інституту наукової мови ВУАН, українських термінологічних видань діаспори, частину цих словників перевидано.

Однією з характерних особливостей сучасної української термінології є тенденція до поступового витіснення з ужитку активних дієприкметників теперішнього часу, використання яких зросло в радянський період внаслідок впливу російської мови. Натомість набувають поширення прикметникові форми (*ізолювальний, моделювальний*), описові конструкції на зразок *матеріал, яким ізолюють* (замість *ізолюючий матеріал*). Як еквіваленти термінологічних словосполучень за участю активних дієприкметників використовують іменники з суфіксом *-ач*: *зчитувач* (замість *зчитуючий елемент* чи *пристрій*), *блокувач* (замість *блокуючий елемент* чи *пристрій*) тощо. Попри зазначену тенденцію до розподібнення з російською мовою, фахівці галузевих термінологій вважають за доцільне в деяких випадках зберігати активні дієприкметники як засіб диференціювання термінологічних відтінків значення (*іонізувальний — іонізуючий*).

Зміни в розвитку української наукової і фахової мови, що загалом справляють позитивний вплив на мовне життя нації, супроводжуються й певними ускладненнями. Найпомітнішим серед них є зростання дублетності, що особливо небажано в термінології. В ідеалі термін має бути однозначним і безваріантним. Однак частина укладачів термінологічних словників розглядає сучасний стан української професійної мови як перехідну стадію на шляху очищення від чужорідних нашарувань. Вони свідомо йдуть на лексикографічну фіксацію дублетних варіантів (*підшипник — вальниця, болт — прогонич*) для того, щоб термін остаточно усталився

шляхом природного відбору, витіснивши свого конкурента. Частково поділяють такі погляди й автори державних термінологічних стандартів. У багатьох випадках це призводить до неоднозначності наукового вислову, термінологічної плутанини, що не тільки завдає шкоди повноцінній комунікації, а й підриває авторитет української мови в науковому вжитку.

Найпродуктивнішим джерелом інноваційних явищ останнього двадцятиліття стало інтенсивне проникнення в систему української мови англізмів. Це міжнародне явище, викликане насамперед глобалізацією, супутником якої в більшості країн є дво- чи багатомовність. Воно позначається на словниковому складі мови, її морфології та синтаксисі й частково на звуковій системі. Мовна інтервенція здійснюється через телебачення й радіо, пресу, масову культуру, Інтернет, інформаційне обслуговування споживчого ринку, зокрема рекламу. Глобалізаційні впливи стають дедалі помітнішими в системі освіти. Цьому сприяє вивчення в середній та вищій школі інформатики та англійської мови, зростання ролі Інтернету в освіті. Набуває поширення система дистанційного навчання і тестування через Інтернет, що не знає міжнародних бар'єрів, крім мовного.

Сферами найширшого проникнення англізмів є молодіжний жаргон: (*крейзуха, хелпнути*), ділове мовлення працівників іноземних представництв та українських фірм чи організацій, що підтримують з ними регулярні ділові контакти (*CV, аплікація, дедлайн, кешнути*), політичний лексикон (*саміт, лідер*), науково-технічна термінологія (*інтерфейс, дифракція*), лексикон масової культури, модної індустрії, дизайну тощо (*фронтмен, рімейк, сіквел*).

Основними причинами масового притоку лексичних запозичень є:

1. Потреба в найменуванні нового об'єкта, явища (*пентхауз, маркетинг*).

2. Потреба в розмежуванні змістовно близьких, проте відмінних понять (*паб, фаст фуд, лаунж-бар*).

3. Наявність в англійській мові розгалужених терміносистем, що активно впливають не тільки на професійне мовлення, а й на загальномовну практику. Слова *браузер, гігабайт, інтерфейс, стрімер* і т. п., що донедавна були відомі здебільшого фахівцям з комп'ютерної техніки, сьогодні стали звичною частиною молодіжного і навіть дитячого лексикону, починаючи з дошкільного віку.

4. Соціально-психологічні причини: сприйняття іноземного слова як престижнішого: *стронгмен* “богатыр, силач”, *снікер* “голова представницького органу влади, зокрема Верховної Ради України”.

5. Дія принципу мовної економії, що виявляється в конкуренції стислих номінативних одиниць англійської мови із менш компактними слов'янськими назвами: *юзер* “користувач”; *байк* “велосипед, мотоцикл”.

6. Українсько-англійський білінгвізм чи частковий білінгвізм представників певних соціальних прошарків (наприклад, працівників міжнародних фірм) і пов'язана з ним практика спонтанного перемикання кодів.

7. Тенденція до розподібнення з російською мовою та пошук альтернативи цій мові як джерелу інновацій; використання одиниць англійського походження як альтернативи русизмам чи словам, що сприймаються як русизми (*гелікоптер* замість *вертоліт*, *мапа* замість *карта* і т. п.).

Більшість запозичень потрапляє до української мови шляхом транскрипції

англійського прототипу, тобто імітації звукової форми англійського слова: його записують українськими літерами (*хот-дог, рімейк, сіквел*). Рідше використовується транслітерація — імітація графічної форми (*ксерокс, дербі, клерк*). Менш поширеним способом запозичення є калькування, тобто покомпонентний переклад. Розпізнати іноземну природу калькованої одиниці здебільшого можуть тільки ті, хто достатньо добре володіє іноземною мовою, більшістю користувачів вона сприймається як органічний елемент рідної мови: *відмивання грошей* (від англ. money laundering); *працеголік* (від англ. workaholic), *наживо* (від англ. live) тощо.

Різновидом лексичних запозичень є розширення семантики питомих українських слів чи натуралізованих в українській мові запозичень (так зване семантичне калькування). Прикладом може бути іменник *виклик*, що під впливом англійського слова challenge “виклик”, набув значення “суспільно значуще завдання, що потребує нагального вирішення”.

Іноземні лексичні вкраплення створюють сприятливий ґрунт для проникнення граматичних анлізмів. Найпомітнішим явищем є невідмінюваність слів, що зберігають англійську орфографію: “Кожен сьомий українець обирає Lada”; “Легко з Nokia” (реклама) і т. п. Найчастіше в ролі орфографічно гетерогенного елемента виступає власна назва. Латинська графіка представлена не тільки в назвах іноземних фірм. Записані латинкою, найчастіше англійські назви мають багато підприємств, створених в Україні.

Під впливом англійської мови набуває поширення атрибутивне використання іменника в препозиції до означуваного слова: *SMS-знайомства, Java-програміст, офіс-менеджер, високо-*

якісний *dial-up* доступ, он-лайн магазин тощо. При цьому атрибутивний елемент може залишатися в латиноалфавітній формі чи бути орфографічно українізованим. Тому в багатьох випадках провести чітку межу між змішуванням і перемикуванням кодів непросто. Характерним прикладом змішування кодів є застосування англійської флексії *-s* (показника присвійного відмінка) у назві ресторану швидкого обслуговування “Ростик’с” — буквально “той, що належить Ростикові” під впливом McDonald’s.

Значна інтенсивність іншомовних запозичень, частина яких потрапляє в текст в орфографічно неадаптованому вигляді, розхитує мовну норму, знижує поріг чутливості до її порушень. Водночас цей процес дає імпульс оновленню і збагаченню лексичного складу української мови, розвитку словотвірної і граматичної систем, загальному зростанню її ресурсу та розширенню функціональної сфери.

Українська мова в Новому Світі. Українська мова має певне поширення також у Росії, Польщі, Словаччині, Румунії, Бразилії та ін., у місцях компактного проживання українців та в культурних осередках іммігрантів. Історично склалося так, що найтривкіші інституційні основи вона здобула у країнах Північної Америки.

Основу української громади, що виникла в США і Канаді наприкінці XIX ст., складали вихідці з західноукраїнських земель: Закарпаття, Лемківщини, Галичини та Буковини. Спочатку в емігрантів, носіїв різних локальних говірок, не було єдиної національної і мовної свідомості. У старому краї питання ідентичності для багатьох зводилося до розмірів села, а щодо мови вживалося означення “говорити по-нашому”. Більшість не мала уявлення про якийсь

загальноукраїнський мовний стандарт. Різні етнічні спільноти емігрантів прагнули втягнути вихідців з українських земель у сферу свого культурного впливу. Особливо активними були прихильники промосковського, просло-вацького і промадярського напрямів.

Завдяки діяльності української преси, національних організацій та культурно-освітніх закладів у емігрантському середовищі сформувалася національна спільнота. Давня самоназва *русин* на початку XX ст. поступилася новішій *українець*, а *руська мова* стала називатися *українською*. Поняття *рідна мова* вийшло за межі локальної говірки і стало асоціюватися з мовою багатомільйонного українського народу (від Сяну до Дону). Проте частина етнічних українців-русинів, переважно походженням із Закарпаття та Пряшівщини, виступили за визнання їх окремим слов’янським народом і далі користувалися в побуті та видавничій діяльності локальними говірками. Спроби виробити й кодифікувати на їхній основі єдину “русинську” мову тривають донині.

Хоча порівняно з іншими країнами, в США й Канаді було небагато обмежень на громадське й приватне застосування національних мов, асиміляцію національних меншин пришвидшила ідеологія “плавильного казана” (*melting pot*), що набула поширення в першій половині XX ст. Її вплив на етнокультурну та лінгвістичну лояльність відчутний і сьогодні. У другому й наступних поколіннях поняття *рідна мова* не для всіх означає мову дитинства (першу мову). З опитаних у 1994 р. уродженців США, що говорять по-українськи, рідною мовою назвали українську 53 %, українську й англійську водночас — 35 %, англійську — 12 %.

За сферою використання в мові українців США і Канади можна виділити такі функціональні різновиди: 1) **писемна мова** — мова більшості книжок та періодичних видань, що відрізняється від літературного стандарту сучасної України лише деякими особливостями правопису та незначними відмінностями нормативної лексики; 2) **повсякденна розмовна мова** із вкрапленнями діалектизмів, американізмів, полонізмів, русизмів тощо; 3) **просторіччя**, у якому багато фонетичних, граматичних, лексичних помилок та недоречностей, зумовлених впливом англomовного довкілля, а також плутанням слів і граматичних форм нормативної української мови зі специфічними діалектними формами, полонізмами та русизмами.

Мову деяких газет і журналів, що орієнтовані на масового читача, можна назвати розмовно-писемною. Дописувачі з різних міст і навіть різних країн, надсилаючи свої матеріали, сподіваються на їх опублікування з якнайменшим втручанням в авторський текст, тому певна строкатість мови є загалом сподіваною. Особливо близькі до розмовної мови дописи читачів у розділі редакційної пошти.

Словниковий склад, деякі фонетичні та граматичні особливості писемної і особливо розмовної мови та просторіччя мають виразне західноукраїнське забарвлення з відтінком архаїчності, зумовленої тривалою відірваністю заокеанської громади від історичної батьківщини.

Носіями просторіччя є переважно представники другого й пізніших поколінь. У художній літературі та публіцистиці просторіччя використовується для стилізації авторської розповіді чи змалювання мовного портрета персонажа. Широку палітру мовних шаржів і

карикатур подав Едвард Козак на сторінках гумористичного журналу “Лис Микита”.

Попри критичне ставлення до просторіччя, яке іноді змальовується як американський різновид суржику, не слід ігнорувати його важливу функціональну роль. Для багатьох це засіб подолання страху перед мовою. Тому, хто не досить упевнено володіє українською, доводиться вибирати одне з двох: або розмовляти так, як він уміє, або ж не спілкуватися цією мовою зовсім, остереігаючись критики (чи самокритики) за її недостатню чистоту.

Більшість тих українців північноамериканської діаспори, які ще володіють українською мовою, двомовні. Деякі з них, насамперед емігранти першого покоління, здатні користуватися англійською мовою в обмеженому обсязі. Психолінгвістичною опорою українсько-англійської двомовності є українська одномовність, якої діти зазнають в українських родинах, насамперед у ранньому віці. Спілкування з англomовними ровесниками й активна пізнавальна діяльність англійською мовою за короткий час не лише перетворюють одномовну дитину на двомовну, а й змінюють співвідношення в активному користуванні мовами. Для багатьох дітей через спілкування зі старшими братами й сестрами шкільного віку, навіть в українсько-українських сім'ях родинна двомовність починається так рано, що вони майже не зазнають у дитинстві української одномовності. Мова меншини зберігає шанси на тривале виживання доти, доки існують комунікативні ситуації одномовності, тобто доки є можливість спілкування з тими, хто не знає чи свідомо уникає англійської мови. Цьому сприяє й підтримання зв'язків з історичною батьківщиною (листування, особи-

сті зустрічі, поїздки в Україну, українська преса і література тощо).

Зміна поколінь, зростання кількості змішаних шлюбів, географічна мобільність населення ведуть до зменшення участі покоління батьків (і дідів) у мовному вихованні дітей, стає помітною тенденція перекладати відповідальність за нього на школу. Змінюється сам підхід до навчання української мови: ставиться питання про те, чи діти мають опановувати її в обсязі, необхідному для повсякденного спілкування, чи лише в обмеженому обсязі, як символ своєї етнічної належності, оскільки саме користування мовою стає принагідним.

У повсякденному спілкуванні за участю двомовних співрозмовників поширеним явищем є перемикання в потоці мовлення з однієї мови на іншу. Воно відбувається не тільки на межі окремих фраз, а й усередині речення, наприклад: *“Ви самі будете здивовані, what the consequence will be”*; *“Ми робимо це consciously”*. Поширеними англomовними вкрапленнями є вставні слова та конструкції, на зразок *come on*; *you know*; *let me see* тощо.

Двомовність створює сприятливі умови для інтерференції — впливу граматичних, фонетичних та лексико-семантичних явищ англійської мови на українську. Фонетична інтерференція притаманна насамперед представникам другого й наступних поколінь. Вона найчастіше виявляється в заміні українського гортанного [г] англійським фарингальним [h], українського сонорного дрижачого [р] англійським сонантом [r], українських передньоязикових проривних [т], [д] англійськими альвеолярними [t], [d], у пом'якшенні українського африката [дж] та енергійнішій вимові приголосних перед голосними.

Граматична інтерференція помітна насамперед у просторіччі й у розмовній мові. У писемній мові, де її значно менше, вона переважно позначається на відмінюванні іншомовних слів, особливо власних назв, що часто вживаються без відмінкових закінчень: *табір СУМ в Елленвіл, поза Лос Анджелес, злет молоді в Лос Анджелес* тощо.

В усному мовленні граматична інтерференція частіше спостерігається в представників другого й пізніших поколінь. Ідеться насамперед про помилки, викликані нехтуванням українськими граматичними категоріями й формами, що відсутні в англійській мові: *твій життя, ви бачили нова виставка* тощо. Вплив англійського синтаксису виявляється в розширенні вживання форм пасивного стану: *гонка озброєнь має бути запобіжена, адміністрація є атакована з двох боків*; у використанні словосполучень іменник + іменник під впливом англійських конструкцій з герундієм: *зробив пропозицію покінчення страйку*; у використанні безприйменникових сполучень замість прийменникових: *президентський кандидат “кандидат у президенти”*; у заміні одного прийменника іншим: *вони є на списку “вони є в списку”* та ін.

Показником лексико-семантичної інтерференції є наявність у всіх функціональних різновидах мови помітної кількості американізмів. Американізмами — це елементи різних рівнів структури мови (фонетичні явища, граматичні форми, морфеми, слова й словосполучення та їхні структурні моделі, елементи значення, синтаксичні конструкції), запозичені мовною практикою українців з англійської мови США й Канади. Якщо лексичні американізми зустрічаються в усіх функціональних різновидах мови, то фонетичні та граматичні — насамперед в усному мовленні, особливо в просторіччі. В

Україні більшість запозичень з англійської мови вважають англізмами. Як американізми сприймаються насамперед слова, яким притаманний локальний американський колорит (*ковбой, хот-дог, кока-кола*) і похідні від американських власних назв та імен (*Вотергейт, Діснейленд, МакДональдс*).

В останні десятиліття чимало англізмів увійшло до складу літературної української мови (*джинси, комп'ютер, рейтинг*), частина з них залишається поза її межами — у просторіччі (*бакси, секонд-хендовий*), у молодіжному сленгу (*лузер, крейзуха*), у професійних жаргонах — комп'ютерному (*онлайнвий, софт*), журналістському (*праймтайм, рімейк*) та ін.

Інтенсивність і характер контактів між англійською та українською мовами в діаспорі США і Канади відмінні від тих, що існують в Україні. Природно, що американізми в мовній практиці українців діаспори часто не збігаються з англізмами, які побутують в Україні. Термін “американізм” поширюємо насамперед на ті одиниці англійського походження, що відрізняють мовну практику діаспори від практики України. Серед лексичних американізмів можна виділити такі основні типи:

- одиниці, звукові форми та значення яких збігаються з англійським прототипом: *гай-скул* “середня школа”, *даун-таун* “центр міста”, *овертайм* “понаднормовий робочий час”, *ДП* “переміщені особи” і под.;

- одиниці, що утворилися від англійської основи шляхом додавання українських закінчень чи афіксів: *майна* “шахта, копальня”, *компетитиї* “змагання”, *шеровець* “власник акції”, *абсентуватися* “бути відсутнім”, *адоптування* “усиновлення”, *нуклеарний* “ядерний” тощо;

- слова й вирази англійського походження, що вживаються в Україні і в діаспорі з різним значенням чи з різними елементами значення: *позиція* “посада” (*призначений на цю позицію*), *чемпіон* “поборник” (*чемпіон української справи*), *фільм* “плівка” (*покриті тонким фільмом*), *декорувати* “нагороджувати” (*декорували бронзовою відзнакою*);

- семантичні американізми — слова й вирази неанглійського походження, що набули в діаспорі нового значення чи нових елементів значення під впливом англійської мови: *вогонь* у значенні “пожежа”, *випадок* у значенні “нещасний випадок” (*accident*), *я оцінюю* у значенні “я вдячний” (*I appreciate*) тощо;

- орфографічні та орфоепічні американізми — слова, що в діаспорі й в Україні мають різне звучання й написання, хоча виникли з того самого англомовного прототипу й мають однакове значення: *фарма* (ферма), *Тексас* (Техас); у просторіччі та розмовній мові (іноді в пресі) зустрічаються словосполучення *каледж* (коледж), *Джан* (Джон) тощо;

- одиниці, що виникли внаслідок компонентного перекладу англійських прототипів: *короткі години* “скорочений робочий день”, *домашні справи* “внутрішні справи”, *так довго як* “доти поки” і т. п.

Найвища частота використання американізмів у просторіччі, найнижча — в писемній мові. У мовній практиці діаспори американізми співіснують з українськими словами, що позначають ті самі поняття (*адоптувати* й *усиновити*, *градуант* і *випускник*, *лайсенси* і *дозвіли*, *конвенція* і *збори* тощо). Іноді трапляється, що й одні, й інші зустрічаються в мові тієї самої людини чи в тому самому друкованому виданні. Зловживання запозиченнями є ознакою недо-

статнього володіння літературною мовою й критично оцінюється в наукових і популярних виданнях як у діаспорі, так і в Україні.

Проникнення в мовну практику значної кількості американізмів викликає в частини мовців спротив, що живить таке явище, як пуризм — намагання будь-що позбутися іншомовних елементів. Пуристичні словоформи виникали в минулому і з'являються в наші дні на заміну як порівняно недавніх, так і досить усталених запозичень: *копач* (шахтар), *кошиківка* (баскетбол), *копаний м'яч* (футбол), *змагун* (спортсмен), *прозїрка* (слайд) тощо. Структура деяких іншомовних слів зазнала пуристичного втручання частково, наприклад: *суперкфрамниця* (супермаркет), *спортовець* (спортсмен). Пуристичного забарвлення набувають загальновживані слова, якщо їх починають використовувати як терміни в науковому чи фаховому вжитку, наприклад, *цїдило* (в значенні “фільтр”), *чисельник* (в значенні “комп'ютер”); те саме відбувається з історизмами, що застосовуються до сучасних реалій, особливо іноземних, наприклад, *сотник американської армії* (у значенні “капітан”).

Пуристичний підхід часто застосовують вибірково: збереження в мовній практиці запозиченого слова залежить від того, збігається воно чи не збігається з російською назвою відповідного поняття. Наприклад, на противагу поширеному в Україні слову *аеропорт*, вживається *летовище*. Водночас у діаспорі віддається перевага американізмів *гелікоптер*, оскільки слово *вертоліт* зберігає сліди російського впливу. Анатоль Вовк у “Вибірковому англійсько-українському словнику з природознавства, техніки і сучасного побуту” (Нью-Йорк, 1982), з одного боку, пропонує слово *бампер* замінити на *зудар-*

ник, а з іншого — радить замість *радянської кальки телебачення* запровадити *телевізія*, замість *прального порошку* — *детергент* тощо. Таким чином, пуризм, продиктований зрозумілим прагненням звільнитися від наслідків іншомовної агресії, нерідко призводить до залежності від іншої іноземної мови.

Більшість видань діаспори орієнтуються на норми так званого харківського правопису, який був чинним в Україні в 1928—1933 рр., і на орфографічний словник Г. Голоскевича. Це відрізняє діаспорні видання від більшості видань з України, які дотримуються так званого київського правопису.

Через суб'єктивні вподобання видавців і поверхову обізнаність авторів та редакторів з “харківським” правописом уніфікованість правописної практики в діаспорі невисока. На сторінках різних видань, а іноді й у тому самому виданні, трапляються дублетні форми: *газета* й *газета*, *гїмназія* й *гїмназія*, *Чикаго*, *Чїкаго* й *Шикаго*, *Дїтройт* і *Детройт* тощо. Невідмінювані (за Г. Голоскевичем) іншомовні назви на -о, нерідко отримують відмінкові закінчення: *переговори з Сан Франсіском*, *люди з Чїкаго*, *відбулося в Чїкагу*, *для Шикаго*; з ними співіснують (часто в тому самому виданні) й невідмінювані форми: *зустріч в Чїкаго*, *конфес у Сан Франсіско* тощо. Передрук у діаспорній пресі газетних матеріалів з України, написаних за “київським” правописом, збільшує орфографічну строкатість і сприяє звиканню читачького загалу до альтернативних лексико-граматичних форм.

З кінця 1980-х рр. в Україні стали доступними діаспорні видання та періодика, почастишали особисті зустрічі з заокеанськими українцями. Мовна практика діаспори стала справляти вплив на мову в Україні. Це виявляється

в дискусії з питань правопису, позначається на орфографії деяких видань, що віддають перевагу словоформам, характерним для діаспори: *етнографія, катедра, матеріял* тощо. Знайомство журналістів з мовною практикою діаспори сприяє популяризації через засоби масової інформації слів, що донедавна були мало відомі широкому загалові: *летовище, мапа, речник, світлина, слухавка* тощо. Професійні контакти науковців діаспори та України позначилися на лексиконі галузевих термінологічних словників, насамперед тих, що опубліковані в Західній Україні. Зі свого боку, літературна мова України також справляє вплив на усне й писемне мовлення українців діаспори.

Державний статус української мови підняв її престиж і зупинив процес денаціоналізації українців. На початку 90-х рр. було чимало зроблено для розширення функції державної мови. Вона була впроваджена в адміністративно-управлінську сферу, систему освіти, активізувалось її вживання в інших галузях суспільного життя. Однак непослідовність щодо розширення функцій української мови, відсутність чіткої мовно-культурної політики і механізмів контролю за виконанням Закону про державність української мови зумовили послаблення її позицій. Труднощі відновлення українського мовно-культурного простору і розширення соціальної бази української мови, які були деформовані зростанням частини етнічних українців, поступово долаються. Останнє має забезпечити реалізацію об'єднавчої функції української мови як державної — функції консолідації українців та етнічних меншин у межах Української держави.

Отже, сучасна мовна ситуація України кардинально відмінна від ситуації

початку ХХ ст. Нині маємо розвинену літературну мову, здатну обслуговувати всі сфери суспільного життя, але у великих містах, включаючи столицю, відсутнє повноцінне побутування живих форм розмовного мовлення. Як зазначено в одному з курсів сучасної української літературної мови, “українська мова залишається поки що мовою з обмеженими комунікативними функціями, що суперечить її внутрішньоструктурним і власне функціональним можливостям, зокрема таким, як лексичне багатство, наявність необхідних термінологічних систем, гнучкість морфологічних і синтаксичних виражальних засобів, широкі можливості стилістичної диференціації текстів тощо”⁹⁰.

Сучасна українська літературна мова є високо розвинутою, стилістично диференційованою поліфункціональною мовою з багатим лексичним запасом, широкою синонімікою лексичних засобів, усталеною граматичною будовою. Вона складається з розмаїтих функціональних стилів, що мають свою сферу побутування і специфічні виражальні засоби. До функціональних стилів сучасної української мови належать конфесійний, художній, науковий, інформаційно-публіцистичний, офіційно-діловий, епістолярний, розмовно-побутовий, інтернет-комунікації.

Попри руйнування, яких зазнала українська мова у ХХ ст., вона зберегла повновартісним і розвинула такий надзвичайно важливий у житті суспільства і мови стиль, як художній, що є одним із базових у стильовій системі. Художній стиль найбагатший на засоби вираження, головна його роль — культуротворча. Відомий вислів Гайдеггера “Мова, яка прагне охопити буття в усій його

⁹⁰ Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. — Київ, 1993. — С. 3.

го повноті, перетинає кордони вічності” стосується передусім літературної мови. Ці слова цілком можна віднести і до української мови. Її літературна форма розвинена, багата і досконала.

Як кожна розвинена національна мова, українська мова побутує не тільки у формі загальнонаціонального літературного стандарту, а й зберігає такі різновиди нелітературного усного мовлення, як територіальні діалекти. Сучасна українська мова має три наріччя: північне, південно-західне і південно-східне. Межа між північним і південним наріччям проходить приблизно по лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Рівне — Новоград-Волинський — Житомир — Фастів — Переяслав-Хмельницький — Пирятин — Конотоп, а між південно-західним і південно-східним — по лінії Фастів — Ставище — Тальне — Первомайськ — Роздільна⁹¹.

Північне наріччя утворюють східно-поліський, середньополіський і західно-поліський діалекти; південно-західне наріччя — лемківський, надсянський, закарпатський, покутсько-буковинський, гуцульський, бойківський, наддністрянський, волинський, подільський діалекти; південно-східне наріччя — середньонаддніпрянський, слобожанський, степовий діалекти.

Сучасній добі притаманні значні зміни в характері мовної диференціації. Якщо на початку XX ст. процеси функціонального розширення і нормалізації літературної форми української мови спиралися передусім на багатий словник місцевих говірок, як і на відбір певних діалектних морфологічних, словотвірних і синтаксичних рис, то в наш час відбувається зворотний процес — літературна мова дедалі активніше впливає на діалекти. Цьому сприяють такі позамовні чинники, як сучасна ін-

тенсифікація зв'язків між різними територіями, міграційні процеси, поширення літературного стандарту в системі освіти, засобах масової інформації, масовій культурі.

Незважаючи на певну нівеляцію діалектних рис під впливом літературної мови, деякі з них зберігаються в активному вжитку, лишаючись одним із джерел збагачення лексичної системи літературної мови, причому найбільше відкритим до діалектних впливів залишається художній стиль.

На жаль, про природність процесів взаємодії діалектів і літературної мови, що відбувається на гомогенній мовній основі, можна говорити лише стосовно західноукраїнського ареалу. В східно- і південноукраїнських регіонах, де міський розмовний варіант української літературної мови витіснено російською, органічність взаємозв'язків між літературною мовою і діалектами порушена. Замість взаємодії місцевих говірок і загальнонаціонального стандарту відбувається змішування двох різних мов — української і російської, внаслідок чого виникає гібридна субмова, так званий суржик. Його національну і соціальну природу відображає сам термін “суржик”, запозичений із сільськогосподарської лексики. Соціальне середовище, в якому він виникає, — це сільські жителі, що пристосовуються до російськомовних мешканців міста. Утворюється він шляхом стихійного засвоєння російської мови при безпосередніх контактах з її носіями, а не шляхом поступового опанування другої мови в процесі організованого навчання. Успішним таке засвоєння другої мови може бути тільки в дитячому віці, тому суржикові,

⁹¹ Атлас української мови: У 3 т. — Київ, 1984—2001.

на відміну від комунікативних різновидів, сформованих на ґрунті однієї мови, тих же територіальних і соціальних діалектів, властива лексична й структурна неповнота, ущербність. Він утворюється внаслідок хаотичного заповнення зруйнованих ланок структури української мови елементами поверхово засвоєної російської.

Занепад живих розмовних форм побутування української мови в урбаністичних середовищах України і поширення замість них російського мовлення, позбавленого на чужій території зв'язків з животоками своєї етнічної культури, обмежує вплив нормативних зразків української літературної мови. Це має наслідком надмірне розростання zdegradованих форм усного мовлення — гібридної російсько-української субмови, характерною рисою якої є обмежений словник і спрощені синтаксичні структури, а також не менш спрощеного і звуженого варіанта російського усного мовлення.

Сформована в колоніальний період російськомовна атмосфера міських центрів Східної й Південної України чинить стихійний опір поширенню живого українського мовлення. Це передбачає адекватне збільшення зусиль, що їх мають докласти владні інституції і громадські організації для зміни деформованої русифікацією мовної ситуації країни на користь української мови, продуманої і контрольованої мовно-культурної політики.

Українська мова нині переживає етап інтенсивної стильової розбудови: відроджується її конфесійний стиль, формується на нових засадах сучасний політичний дискурс, відбувається становлення галузевих терміносистем. У деяких стилях, зокрема в художньому й публіцистичному, частково науковому, активізувались процеси розширення

словникового й фразеологічного складу, посилення діалектних впливів, повернення вилучених у попередній період словотвірних похідних і граматичних форм.

Завдання дерусифікації України включає й таку важливу суспільну сферу, як мова науки. Надання українській мові статусу державної, впровадження її у вищі навчальні заклади, переведення на українську мову наукових видань і періодики викликали нагальну потребу впорядкувати й унормувати українську термінологію багатьох галузей знань. Оскільки починаючи з 30-х рр. у національному термінотворенні панував принцип наближення до російської термінології, нині постала необхідність зміни принципів упорядкування, творення наукової термінології. Особливо уваги потребує проблема адаптації великої кількості нових іншомовних запозичень, переважно з англійської мови, які з'явились в українській термінології у зв'язку з політичною й економічною перебудовою країни, переходом до відкритого суспільства й ринкової економіки.

У роки державної незалежності в наукових колах України зросла зацікавленість проблемами стану й перспектив розвитку наукових і технічних терміносистем, осмислення історії їх формування і пошуку шляхів удосконалення.

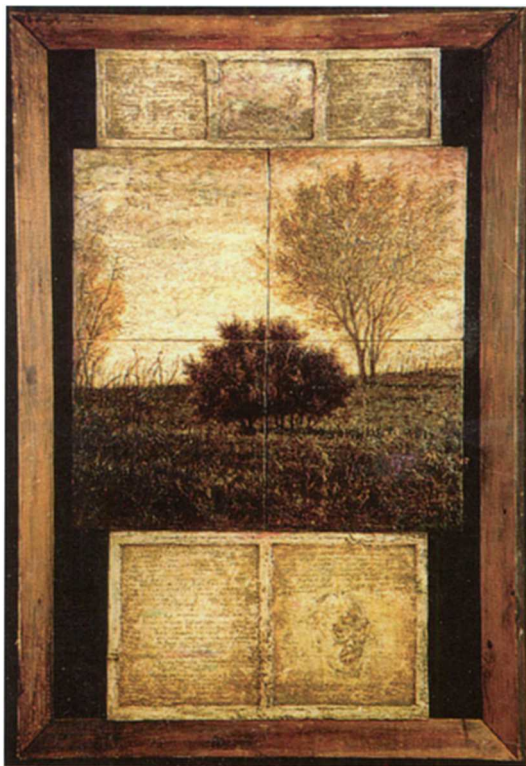
Надзвичайно важливо сформувати національну терміносистему з комп'ютерної техніки, штучного інтелекту, автоматизованого забезпечення інформаційної служби, розширити присутність української мови в Інтернеті, тобто створити українську науково-термінологічну базу сучасного постіндустріального суспільства.

За останні десятиліття опубліковано чимало словників, посібників, теоретичних праць з термінології, частково ви-

дано і досліджено термінологічні праці кінця XIX — початку XX ст. І все ж послідовна праця з унормування терміносистем на засадах структурних та словотворчих особливостей української мови лишається одним із найнагальніших завдань національного термінознавства.

Таким чином, низка правописних, термінологічних і лексикографічних проблем чекають на своє розв'язання.

В галузі мовної політики, культури мовлення важливим є переорієнтування на природні, зумовлені історичними традиціями шляхи розвитку, повернути українській мові природність звучання, вислову, будови речення і фрази. Мова, що звільнилася від гніту, має повернути собі свободу природного руху, розвитку й вдосконалення. Доба незалежності України створила для цього давно очікувані передумови.

Є. Найден. *Пам'яті загиблих катів II*. 1999.

сті артистично-вченого мистецтва 10—20-х рр. Останнє в усіх його проявах — від реалізму до ортодоксального авангарду — в глибинних або поверхових, змістових або формальних сферах перетинається з народним мистецтвом, збагачується і виходить на чільні позиції в європейській та світовій культурі.

Більше того, наприкінці 20-х рр. саме Україна залишилася єдиним в усьому СРСР прихистком для лівих художників завдяки плюралістичній культурній позиції наркомоса М. Скрипника.

4.1.5. Офіційне й неофіційне мистецтво доби тоталітаризму

У 30-ті рр. Україна втрачає ті залишки самостійності, яких вистачало у 20-х рр. для підтримки культурно-ми-

стецького життя на рівні, близькому до європейського і світового. В умовах тоталітаризму вона перетворюється на периферію, цілком підлеглу центру, його більшовицько-диктаторським структурам. Культура України, зазнаючи утисків політико-ідеологічних (деукраїнізація, політизація мистецтва) та соціально-економічних (колективізація, примусова праця, голодомор 1932—1933 рр., вибірково-нормативний розподіл матеріальних благ), починає еволюціонувати й мутувати у бік спрощення, уніфікації, поділу мистецтва на офіційне та неофіційне, утвердження офіційного мистецтва, єдиним, “магістральним” напрямом якого стає реалізм. Останній, проте, не був однорідним і одноманітним.

Саме життя, його умови, повсякденний колорит дійсності значно змінилися порівняно з 20-ми рр. Загалом змінився і стильовий, якісний характер мистецтва: разом із посиленням принципів станковізму відкривався оперативний простір для кон'юктурно-конформістських сюжетних і тематичних маніпуляцій. Також у зв'язку зі зміною естетичних та формально-стильових орієнтирів, згідно із настановами, виробленими в офіційних сферах, відбувся відступ мистецтва від тогочасних західноєвропейських норм і критеріїв та відновлення у ньому класичних (ренесанс, бароко, ампір), передвижницько-академічних та народницько-реалістичних традицій. На цьому ґрунті виникало і різке розмежування (щодо стильових, формально-змістових основ) професійного (артистично-вченого) й народного мистецтва.

Уже наприкінці 20-х рр. у радянському мистецтві, частину якого становило українське, почав діяти і набирати силу заохочувальний та мотиваційно-стильовий принцип соціального задоволення, одним із перших прикладів ре-

лізації якого на практиці стали підготовлена Державною академією мистецьких наук 1927 р. виставка “Мистецтво народів СРСР” та виставка замовлень Раднаркому до 10-річчя Жовтня. Ці та деякі групові ювілейні виставки зафіксували перевагу станкової творчості, “зверненої до життя та генетично пов’язаної з багатьма шарами надбання світової художньої культури”⁴⁴. Мистецтво 30-х рр. відбило й зміну соціальних орієнтацій та життєвих установок (порівняно із 20-ми рр.). Відтак конструктивістський аскетизм та планетарність революційного розмаху в 30-х рр. поступаються місцем більш реальним життєвим справам; революція локалізується у місці й часі; побут, який у 20-х рр. вважали пережитковим явищем, надбанням міщанства, засуджували, висміювали та просто ігнорували (твори Маяковського, Тичини, Зошенка, а також конструктивістів — архітекторів, художників, літераторів), у 30-х рр. дістає права громадянства та фактично стає основним об’єктом зображення. Сцени на партійних з’їздах, у конференц-залах, хатах-читальнях, на площах, під час зборів, за столом президії тепер подаються в “опобутовленому”, “домашньому” вигляді. Також “домашнього”, батьківського вигляду набувають образи вождів, ватажків, героїв, що зумовлює формування певного іконографічного стереотипу та канонізацію пов’язаних із ними мотивно-ситуаційних чинників. Водночас і ворог із зовнішнього (світовий імперіалізм, Чемберлен, Керзон тощо) стає внутрішнім, своїм — диверсантом, таємним агентом, запродавцем, найманцем. Йому протистоять не лише вожді та ватажки, а й самі народні маси, яких репрезентують стереотипні образи трудівників — героїв перших п’ятирічок: шахтарів, доярок, прикордонників, трактористів, ткаць, буряківників, хліборобів тощо. Образ

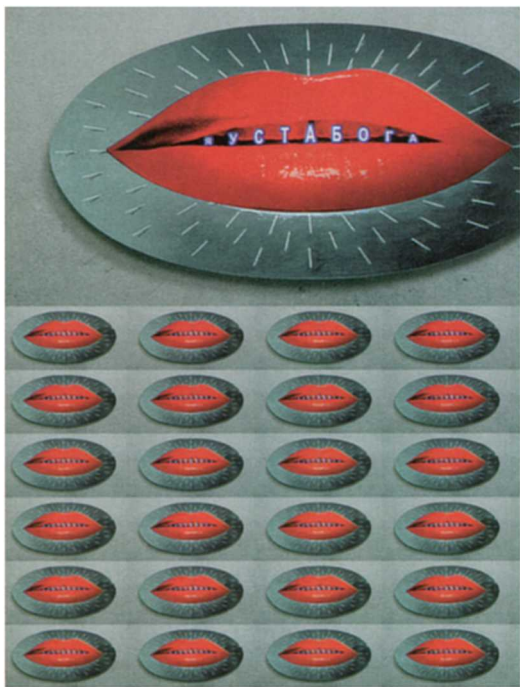

А. Чебикін. Оголена. 1991.

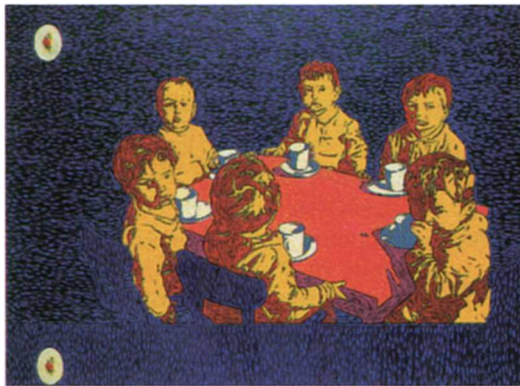
знаних людей покликані ідейно цементувати маси, демонструвати втілення ідей вождів, заповнювати порожній простір між їх самотньо-величними постатями і масами. Тепер ієрархія “знатності” набула послідовно довершеного вигляду: знатні люди села, селища, містечка, міста, району, області, республіки, усього СРСР та найзнатніші — “всероюзний староста”, “червоний командир”, “червоний дипломат”, “командир промисловості” і, нарешті, найбільш знатна людина — вождь, батько усіх народів. Без такої ієрархії навряд чи вдалося би піднести постать вождя на недосяжну вершину сакральності та

⁴⁴ Морозов А.И. Пути преемственности в советском искусстве тридцатых годов // Советское искусствознание. — Москва, 1987. — С. 225.

водночас залишити в його образі батьківські риси доступності й простоти. Щодо цього значну роль разом із літературою, кіно, засобами масової інформації відіграло образотворче мистецтво. Воно, втративши безпосередні зв'язки з фольклором, однак зберегло побічні або опосередковані — з міфологічно-обрядовою субстанцією, розробило та подало у деформованому вигляді деякі давні світові образи і сюжети-ідеї. Серед них — зустріч (вождь зустрічається зі знатними робітниками, колгоспниками, веде з ними бесіду або урочисто вручає нагороду; зустріч вождів; зустрічі всеохопно знаних людей із вождем та одним з одним), образ божества родючості, атрибути, символи, алегорії родючості й достатку (колгоспниця зі снопом, серпом, плодами в руках; ріг достатку; різні свята, гуляння і насамперед свята врожаю), апотропеїчна (захисна) ідея у сюжеті спілкування вождів і ватажків з дітьми (“Ленін з дітьми”, “Сталін з дітьми”, “Кіров з дітьми”, “Постишев з дітьми” тощо). Ці сюжети, образи, ідеї у 30-х рр. набули значення престижних, фактично обов'язкових. Вони поряд із численними портретами вождів, ватажків, передовиків виробництва, знатних людей були пріоритетними серед номенклатури соціального замовлення; виробився навіть певний композиційний, іконографічний і живописний канон їх втілення в живописі, скульптурі, графіці, декоративно-ужитковому мистецтві.

О. Друганов. Повторення — мати вчення. 1997.

О. Матвієнко. Кисіль. 1998.

довою субстанцією, розробило та подало у деформованому вигляді деякі давні світові образи і сюжети-ідеї. Серед них — зустріч (вождь зустрічається зі знатними робітниками, колгоспниками, веде з ними бесіду або урочисто вручає нагороду; зустріч вождів; зустрічі всеохопно знаних людей із вождем та одним з одним), образ божества родючості, атрибути, символи, алегорії родючості й достатку (колгоспниця зі снопом, серпом, плодами в руках; ріг достатку; різні свята, гуляння і насамперед свята врожаю), апотропеїчна (захисна) ідея у сюжеті спілкування вождів і ватажків з дітьми (“Ленін з дітьми”, “Сталін з дітьми”, “Кіров з дітьми”, “Постишев з дітьми” тощо). Ці сюжети, образи, ідеї у 30-х рр. набули значення престижних, фактично обов'язкових. Вони поряд із численними портретами вождів, ватажків, передовиків виробництва, знатних людей були пріоритетними серед номенклатури соціального замовлення; виробився навіть певний композиційний, іконографічний і живописний канон їх втілення в живописі, скульптурі, графіці, декоративно-ужитковому мистецтві.

Перемога реалістичного мистецтва та його закріплення як офіційного, “зрозумілого народу” та “бажаного народом” відбулося не лише в результаті

Ю. Цюпка. Майбутнє вже прийшло. 1998.

М. Бабак. *Де ви тепер, кати мого народу.* 1989.

М. Бабак. *Триптих.* 2002.

змін у суспільному житті, тобто соціальної переорієнтації кінця 20 — початку 30-х рр., а й внаслідок заборонно-репресивних та організаційних заходів з боку центральної влади і місцевих органів. Не вдаючись у подробиці, зазначимо, що українська інтелігенція, зокрема творча, а отже, і національна культура загалом, зазнали великих втрат. Ті художники лівих течій, які не були фізично знищені, мусили змінювати творче обличчя, пристосовуватися до нових умов. Роки 1937-й та 1939-й в Україні стали часом завершення процесу, що розпочався ще наприкінці 1920-х рр.

Серед організаційних заходів найбільше значення для затвердження станково-реалістичних принципів у образотворчому мистецтві мала постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. “Про перебудову літературно-художніх організацій”. Цей документ знаменував “вирішальний зсув радянського мистецтва до консолідації на позиціях реалізму”⁴⁵.

Повернення до реалістичних традицій у деяких випадках було плідотворним, корисним. “Сюжетний реалізм”, попри пристосуванство і конформізм, був

⁴⁵ Там само. — С. 224.

В. Гонтарів.
Небесний човен.
1998.

О. Голосій. Човен,
що летить. 1991.

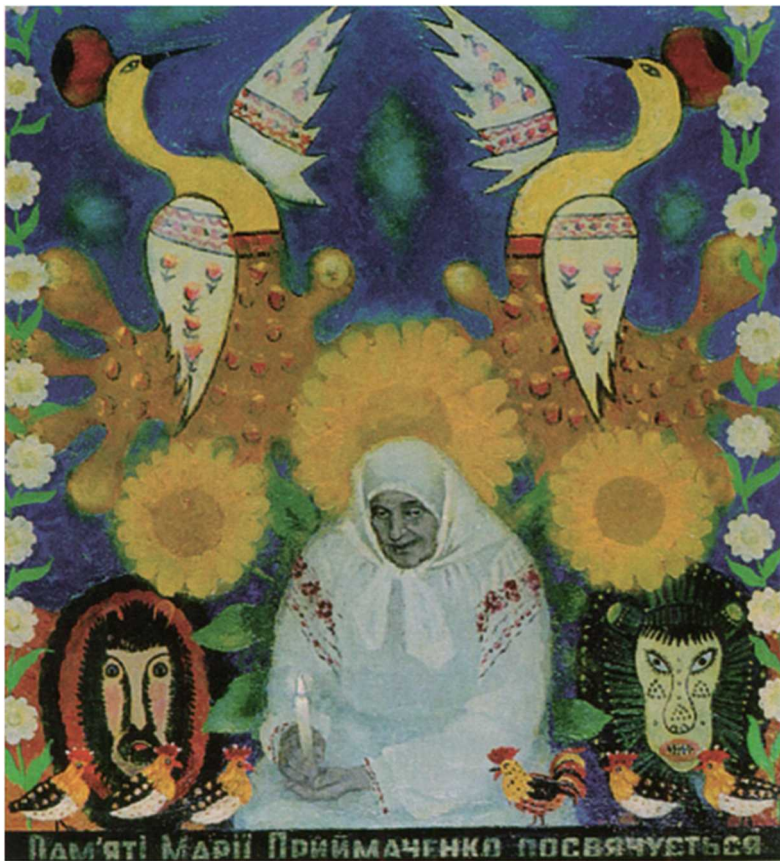
доступнішим та зрозумілішим для простих малоосвічених людей, ніж будь-які ліві “ізми”. Отже, він, чия генеза пов’язана з найкращими надбаннями світової культури, служив інформативному, подекуди й духовному, збагаченню мас, однак здебільшого в Росії. А радянська Україна у 30-ті рр. позбулася майже всіх своїх видатних майстрів. Померли Богомазов і Пальмов. Екстер виїхала до Росії, а потім до Франції. До Росії виїхали Редько, Малевич, Татлін, Прибильська, Собачко, Повстанний, Павленко, Крамаренко, Шехтман, Епштейн, Усачов. Репресували й знищили М. Бойчука та його учнів і послідовників. Єрмилов та інші художники-авангардисти були змушені відійти від активного творчого життя. Україна знову повертається до статусу мистецької периферії щодо артистичного мистецтва. Мистецькі зв’язки зі Львовом та західною діаспорою було припинено, а українців Росії (П. Кончаловського, О. Кравченка, О. Осмьборкіна, О. Дейнеку, І. Грабаря, І. Бродського, О. Тишлера) зрусифіковано. Тим часом у Росії, незважаючи на “нейтралізацію” деяких лівих течій, занепад і ліквідацію 1930 р. Вхутемасу (Вищих художньо-технічних майстерень) і Вхутеїну (Вищого художньо-технічного інституту) з їх антистанковистськими тенденціями та виробничо-конструктивістським спрямуванням, продовжують творчо працювати і брати участь у художньому житті такі видатні майстри, як П. Кузнецов, В. Фаворський, А. Лентулов, К. Петров-Водкін, М. Нестеров, П. Корін, Р. Фальк, В. Мухіна, А. Матвєєв, А. Самохвалов, В. Мешков, Є. Чепцов, В. Яковлев, С. Герасимов, Г. Рязький, А. Бруні, В. Бакшеев, М. Кримов, Я. Ромас та ін. Хоча творчість більшості з них під впливом обставин та зміни характеру дійсності еволюціонувала в бік сюжетно-жанрової оповідності та відображен-

А. Медвідь. *Terra incognita*. 1996.

ня життя й природи почасти з передвижницьких побутово-реалістичних позицій, однак культура, закладена в основі їх майстерності, доносила до глядача як надбання класичного мистецтва, передвижництва (Союза русских художников), так і досвід, набутий імпресіонізмом та модерном (Сезанном, Ван Гогом, Матіссом).

Україна, звичайно, не мала такої кількості видатних майстрів, не було тут і явищ культури такого масштабу й діапазону, як Третьяковська галерея, Ермітаж, Музей ім. Пушкіна. Серед українських художників старшого покоління і тих, які починали свій творчий шлях у 20-ті рр., активно діяли в мистецтві та вели педагогічну діяльність П. Волокитін, Ф. Кричевський, А. Петрицький, М. Самокиш, К. Трохименко, О. Шовкуненко. Крім них, у радянській Україні тих років творили В. Касян, С. Конончук, Д. Шавикін, О. Хвостенко-Хвостов, скульптор М. Лисенко. Наприкінці передвоєнного десятиріччя в Україну із Франції повертається М. Глушенко.

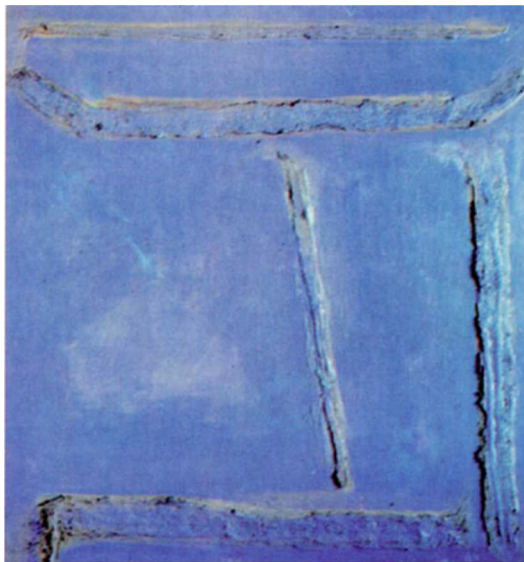
В. Гурін.
Світ Марії. 1998.

Творчість усіх цих художників протягом 30-х рр. зазнала змін як у тематичному, так і у стилісовому плані. Причини цієї еволюції були не лише суб'єктивні, як, наприклад, ставлення до соціального замовлення, а й об'єктивні: інший характер життя, суспільні настрої, колорит дійсності. Сама дійсність, громадська думка тих років тяжіла до наочно-реалістичних адекватів зовнішніх реалій у зображенні та відкидала оголену правду конструктивізму, умовно-деформований світ прозорінь примітивізму й супрематистські архетипи — все, зрештою, що стосувалося співтворчості людини (художника) і природи. Віднині елементи примітивізму поступаються місцем ознакам усе-

редненої передвижницько-реалістичної вмілості, примітив набуває конформістсько-тематичної спрямованості й відходить до царини самодіяльного мистецтва. Конструктивізм у творчості Петрицького, Меллера та Хвостенка-Хвостова на початку 30-х рр. втрачає властиву йому жорсткість і підкреслену геометричність, пом'якшується, а згодом взагалі занепадає. Натомість Хвостенко-Хвостов стає на позиції академічного реалізму, а у творчості Петрицького, переважно до середини 30-х рр., з'являються ознаки імпресіонізму, вангогівського погляду на натуру. Графіка Касіяна після його повернення з Праги помітно еволюціонує в бік "сюжетного реалізму" і тематизму;

В. Прядка. Різдво Христове. Розпис північної стіни Варваринського приділу Михайлівського собору в Києві. 1990-ті рр.

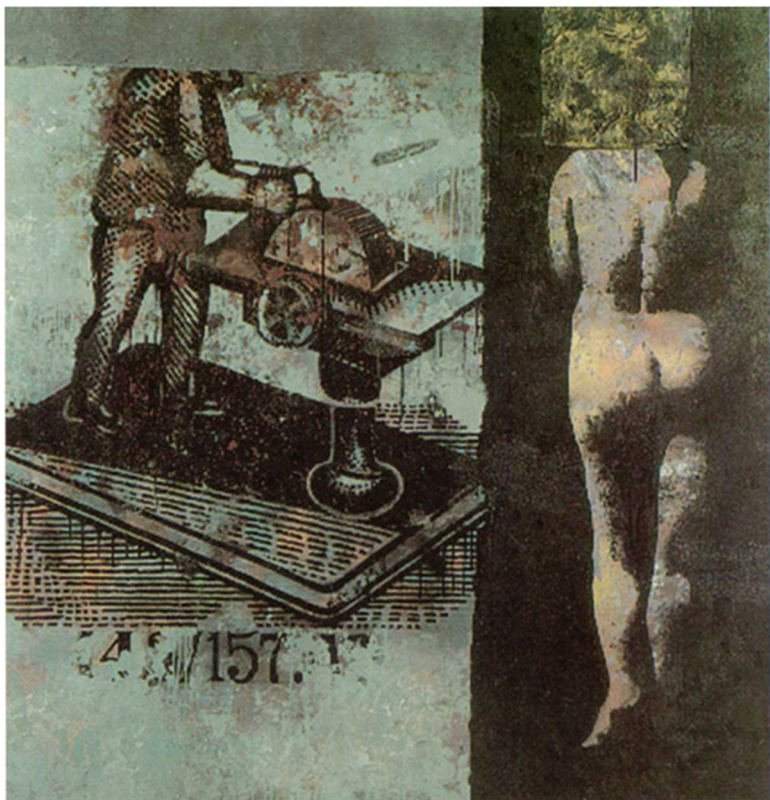
М. Кривенко. *Зима снів*. 1992.

графіка Конончука, віртуозно безпосередня, експресивна та соковита, наприкінці 30-х рр. дещо “документалізується”, стає стриманішою.

Централізована влада, стиль керівництва, заснований на вказівках і розподілі, ідеологізація всіх сфер життя на партійно-класовій основі вимагали і певного усереднено-еталонного, уніфікаторського методу в літературі та образотворчому мистецтві. Ним став соціалістичний реалізм. Він засновувався на суто реалістичних традиціях, однак мав відповідати низці нормативно-ідеологічних вимог, серед яких головні — це прагнення до революційної героїки, просякнутість духом революційної романтики, суцільне життєлюбство і оптимізм. Соціалістичний реалізм був способом звуження та обмеження творчих прав художників і мистецтвознавців. Натомість він дозволяв будь-якому чиновнику зі “знанням справи” вирішувати долю творів мистецтва та їхніх авторів. Проте у 30-ті рр. соцреалізм ще не мав досить окреслених та

чітких ознак, не став наскрізним і всеохопним явищем. Реалізм та тематичний конформізм професійних художників, тематичний наївний конформізм народних майстрів — його головні критерії.

Вимогам цього методу у 30-ті рр. як найкраще відповідала творчість Ф. Кричевського. Навряд чи цей талановитий майстер спеціально перебудовував свою творчість на догоду проголошеному соцреалізму. Тут насамперед важлива певна кореляція, збіг обставин. Ще у 10-х рр. Кричевський створював роботи реалістичного характеру з ознаками певної постановочності академічного плану, його живопис у своїй яскравій соковитості був близький до імпресіонізму та постімпресіонізму. Однак ці світові течії зазнали досить відчутного кольорово-колористичного впливу української (полтавсько-київської) вишивки, вибійки, писанки, розписів стін, печей, скринь і, отже, були дещо етнографізовані. Наприкінці 20 — на початку 30-х рр. елементи постімпресіонізму та кольорово-декоративного етнографізму в живописі Кричевського зазнають своєрідної академізації, яка дещо послабила його постімпресіонізм та посилила етнографізм, декоративне начало. Отже, в реалізмі творів Кричевського цього періоду є хоч і невелика, але відчутна частка неоакадемізму. Це виявляється в таких картинах, як “Свати” (1928), “Мати” (1929), “Пряля” (1930), “Довбуш” (1931—1932). У пізніших творах постановочність набуває характеру прийому, сюжет тяжіє до оповідності, живописний неоакадемізм зміцнюється шляхом посилення світлового начала. Ці роботи цілком відповідали вимогам соціалістичного реалізму, критеріям соціального замовлення 30-х рр., особливо такі, як “Переможці Врангеля” (1934), “Шахтарська любов”

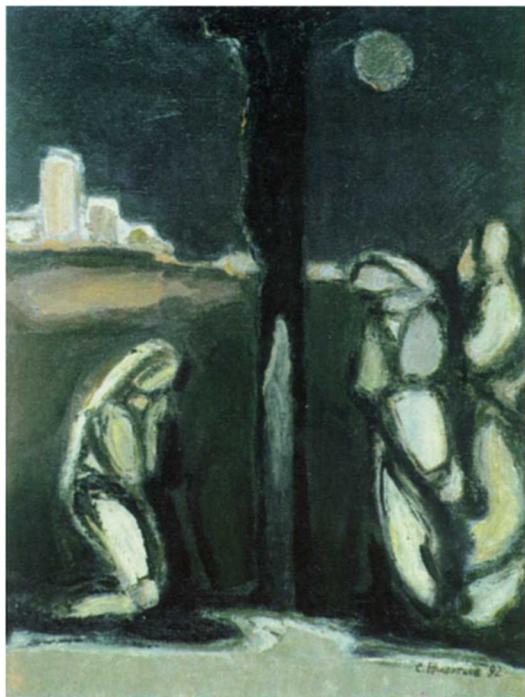
А. Соломуха. Оголена.
1990-ті рр.

(1935), “Розповідь діда” (1936), “Веселі доярки” (1937), “Дівчата” (1937), “Квітує Україна” (1938—1939), котрі так і лишилися неперевершеними взірцями українського мистецтва соціалістичного реалізму. Сформовані 30-ми рр., вони по-своєму “ліплять” образ цього часу з його ентузіазмом та ідеалізацією життя, соціальним оптимізмом і побутовою неправдою, прагненням видати бажане за реальне, внутрішній трагізм затулити машкарою веселощів. У такий спосіб Кричевський започаткував одну з течій українського реалістичного офіційного (виставочного) живопису, традиції якого функціонували майже до середини 80-х рр.

Серед творів Кричевського кінця 30-х рр. є такі, в яких світлове начало остаточно бере гору над кольоровим.

Від цього живопис збіднюється, і картина разом із рисами плакатності тих років являє собою образ певної просторової порожнечі, спустошеності. Такі панорамно епічні пейзажі з низькими небокраями та площинно-незатишними ландшафтами (“Сонячний ранок в Шишаках”, 1936; ескізи до картини “Свято колгоспного урожаю”, кінець 30 — початок 40-х рр.) мають усі ознаки так званого сталінського ампіру, який разом із жанровою картиною стане особливо поширеним у мистецтві повоєнних часів.

Тема колгоспного, соціалістичного села була провідною у творчості Ф. Кричевського. Він вирішував її у мажорному, святково-радісному ключі. Однак на чільне місце у 30-ті рр. вишла тема промисловості, індустрії, бу-

С. Животков. Розн'яття. 1992.

дівництва. Та в Україні, в образотворчих традиціях якої панувало село з його зовнішнім екзотичним етнографізмом, вирішення індустріально-виробничої теми було справою досить важкою. Для багатьох художників, які виконували це соціальне замовлення і не впоралися з темою, все закінчилося поразкою. Наприклад, О. Шовкуненко, майстер портрета, пейзажу та натюрморту, дещо поверхово зобразив будівництво Дніпрогесу. А серед тих небагатьох творів, що можна визнати вдалим, виділимо насамперед картину К. Трохиценка “Кадри Дніпрогесу”. Однак у її сюжеті індустріально-промислова тема поєднана з сільською: будівники гідроелектростанції, дещо романтизовані образи яких подає художник, — вчорашні селяни.

Імперські заміри більшовицьких вождів породили гераклічно-богатирський

стиль у скульптурі, вже випробуваний свого часу в цезаристському Римі, в наполеонівській Франції та в імператорській Росії (ампір), а у XX ст. — у фашистській Німеччині. Жанровий і ліричний струмінь незначною мірою прищепився у соцреалістичній скульптурі. Тоталітарна держава поклала обов'язки “державної музи” передусім на скульпторів, які в міцному матеріалі мали зафіксувати велетенський масштаб комуністичних утопій. Так виникла манія гігантизму, яка, щоправда, у злидненні України не вийшла за межі проєктів. Наприклад, не була споруджена 100-метрова статуя Леніна на Урядовій площі Києва, також не звели над Дніпром “100-метрову статую Сталіна на вічні часи” (постанова ЦК КП(б)У 1947 р.); на тому місці лише у 80-х рр. спромоглися поставити величезну “Мати-Батьківщину” (автори — В. Вучетич, В. Бородай).

На практиці справа обмежувалася виставковими і меморіальними скульптурами помірних розмірів, де панувала антична ідея сили й безсмертя, як-от: “Моряки” Б. Іванова (1938), “У застінках фашизму” М. Лисенка (1935), київський пам'ятник Ватутіну, у якому використано римські мілітарні емблеми слави, Є. Вучетича.

Теорія соціалістичного реалізму 30—40-х, почасти й 50-х рр. значну увагу приділяла наслідуванню класичних традицій, надбанню еллінської античності як вищого вияву реалізму — “високоактуального художнього досвіду”. Горький, думки якого лягли в основу теоретичних розробок соціалістичного реалізму, вважав, що художник має не копіювати дійсність, а силою уяви її перетворювати, “доповнювати реально дане”. Тобто повинен наближати майбутнє, вживляти його елементи в сьогодення. Таку властивість письменник називає романтизмом, його зміст має бути нерозривно злитим з античною

традицією. Цей романтизм, за Горьким, закладений в основі міфу і “висококорисний тому, що сприяє збудженню революційного ставлення до дійсності, ставлення, яке практично змінює світ”⁴⁶.

Однак на практиці ми бачимо здебільшого елементарно спрощене та вульгаризоване витлумачення цих заповітів великого пролетарського письменника. Установка на наслідування антично-ренесансних традицій зрідка давала вдалі результати в архітектурі, скульптурі, живописі, прикладному мистецтві. Класика стала об’єктом не наслідування, а пристосовництва. З’явилася маса бездушних, холодних, грубих і незграбних речей.

Наприкінці 30-х рр. послаблюється роль передвижницького реалізму як взірця, натомість виникає потреба у великих тематичних полотнах бароково-ампірного характеру. Пейзажі втрачають елементи безпосереднього споглядання природи і набувають рис певної вигаданості, театральності. Класично побудовані сцена, мізансцена та декорація, велично панорамна розрядженість стали провідними в українському образотворчому мистецтві кінця 30 — початку 50-х рр.

Це фактично мистецька реакція на психологію можновладців, які дивилися на життя з височини партійного Олімпу, не помічаючи болю і страждань “окремо взятої людини”. Таку естетизацію партпсихології спостерігаємо і в літературі доби тоталітаризму:

*Вліво глянеш — там шумлять заводи.
Вправо глянеш — ниви і поля.
А по нивах бронзові розводи,
Бронзові, мусянжові здаля.*

П. Тичина

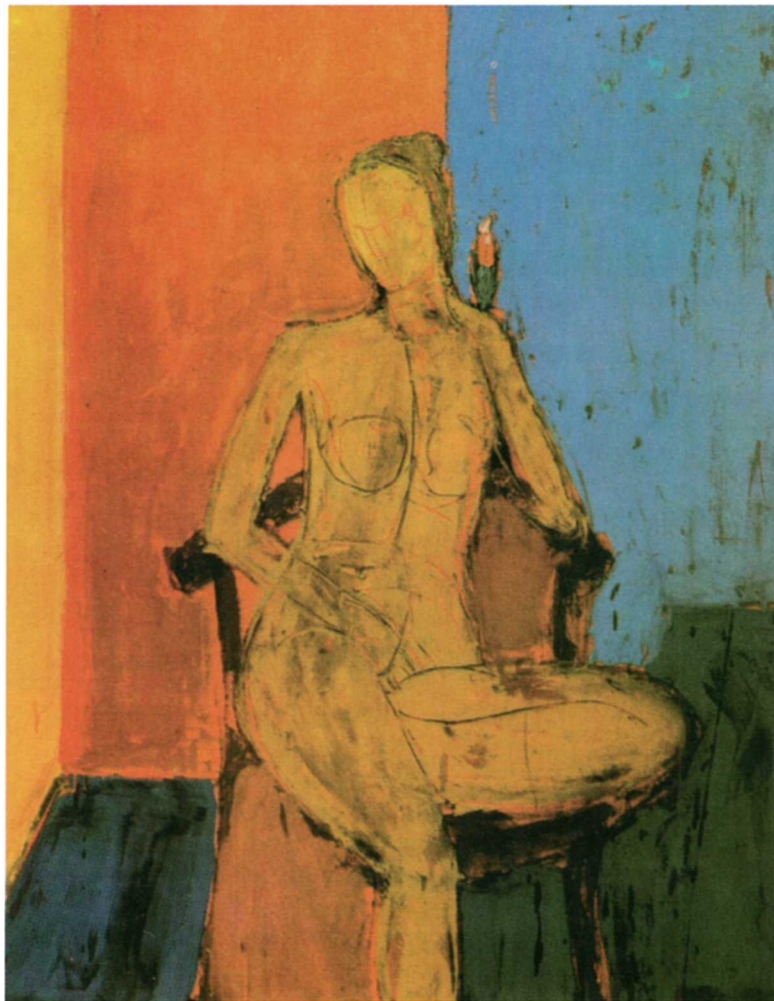
У 30-ті рр. відчутних змін також зазнало народне мистецтво. Це стосується не тільки тематичної номенклатури

О. Бабак. Ритуальні дії. 1992.

(керамісти, наприклад, під впливом поширеного серед народних майстрів наївного конформізму замість традиційних вершників-свистунців ліпили червоних кіннотників, будьонівців тощо), зазнав змін сам ритмопластичний, кольоровий характер творів. Відтак змінився їх настроєвий та змістово-образний лад. У кераміці та різьбленні по дереву спостерігається деяка сухість форм, прагнення тематизму і натурно-вірогідної образності. Подібних змін зазнало настінне малювання там, де воно ще існувало, але таких місць та місцевостей лишалося дедалі менше. Натомість до кінця 30-х рр., у перші повоєнні та у 50—60-х рр. станковий декоративний розпис став дуже поширеним видом народного мистецтва. Багато творів сільських художників, яких справедли-

⁴⁶ Леитнеккер Е. А.М. Горький об искусстве в эпоху социалистической реконструкции // Искусство. — 1936. — № 6. — С. 89.

А. Криволап. Ню.
1991.

во називають народними майстрами, з'являється на виставках, ці роботи входять до експозицій музеїв народно-го декоративного мистецтва. І тут твори майстрів Петриківки (деяких з них запросили на роботу до Києва) продовжують посідати провідне місце як за кількістю, так і за своєрідністю орнаментальних розробок рослинних мотивів. “Петриківці” також займаються книжковою графікою, розписують вироби з фарфору і фаянсу, скрині, працюють над підлаковим розписом, роблять ескізи для рисунків на тканині.

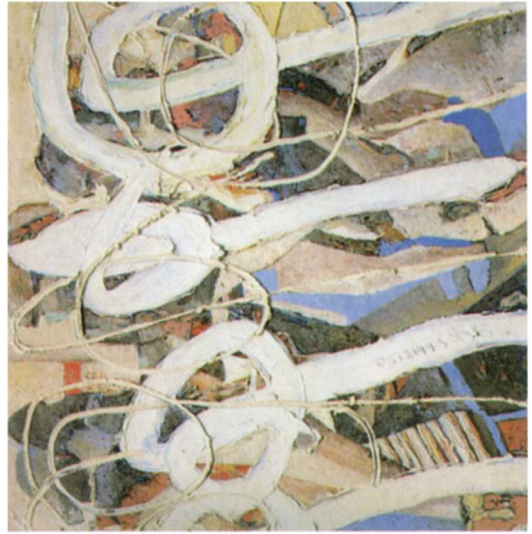
Однак, на нашу думку, станковий розпис на папері є тою технікою, тим матеріалом, який дає можливість найбільш органічно, з максимальною повнотою виявити сутність петриківського розпису. В найкращих роботах “петриківчанок”, виконаних передусім Т. Патою та її учнями, тонко відчутна ритміка руху дрібних деталей у поєднанні зі статикою насичених кольором, складно розроблених великих елементів, приводить мотив до майже емблематичної лаконічності. Фольклорний зміст, що вже значно відрізняється від змісту мотивів

настінних розписів і мальовок, втілюється в оповідній відкритості пісенно-ліричних образів.

У 30-ті роки продовжує працювати Г. Собачко. Однак у її творчості, особливо наприкінці десятиріччя та в повоєнні роки, спостерігається певний спад. Також художниці Петриківки (крім Т. Пати та, може, ще кількох майстринь) у творчості кінця 1930-х років і особливо повоєнного часу пройшли через смугу кризової втрати якості, часткової втрати конструктивних традиційних ознак, певної формалізації мотивно-орнаментальних побудов. У творах цього періоду традиційні форми частково втрачають свою рухливість і легкість, орнамент у цілому важчає, стає жорсткішим, сухим. Утрата імпровізаційної гнучкості призводить до зайвої механічної правильності елементів, втрати колірної ясності й свіжості, до офіційно-класичної стандартної емблематичності мотивів, виконуваних з розсудливо холодною старанністю.

30-ті та повоєнні роки — це час інтенсивного розвитку, подекуди й розквіту української народної картини, що починалася як жанрово-реалістичне наслідування і запозичення, однак досить швидко виробила власну художню мову, віднайшла свої змістово-стильові засоби, прийоми й стереотипи. Вже в 20-х рр. народній картині властива інтенсивність кольорів, утім особливої кольорової щільності, насиченості, яскравості вона досягає приблизно у 1946—1955 рр. і знову у 1965—1980 рр.

Народна картина та орнаментальне народне мистецтво, користуючись колективно-варіативною свободою, по своєму протистояли “безкрилому” офіційному мистецтву, його тематичній та стильовій регламентованості, заземленості почуттів і банальності думок.

В. Бажай. Абстракція. 1992.

А. Бокотей. Тінь. 1998.

Народна картина в багатьох своїх модифікаціях, жанрових, стильових і тематичних виявах великою мірою визначала характер української образотворчої культури ХХ ст. Разом із орнаментальним мистецтвом (рушники, сорочки, рядна, килими, кахлі, писанки, настінні й керамічні розписи, витинанки тощо) вона утворює досить розмаїтий світ народної (сільської та провінційно-міської) зображальності. Народна картина справила значний, іноді вирішальний, вплив на творчість багатьох народних майстрів (М. Приймаченко, Г. Собачко, М. Буряк, М. Тимченко, сестри С. та Я. Гоменюк, М. Муха та ін.), у творах яких своєрідно поєднується традиційне орнаментальне й фігуративне мистецтво. Народна картина протягом усього ХХ ст. впливала і на професійне артистично-вчене мистецтво, як декоративно-прикладне, так і живопис, графіку, книжкові ілюстрації, монументальні твори. Особливо прислужилися професійним художникам різних манер і напрямів її стильові надбання, а особливо новий декоративізм, зокрема рослинно-квітковий.

У 30-х рр. починають працювати К. Білокур та М. Приймаченко — видатні художниці, народні майстри, чия творчість, як тепер видно з більш ніж піввікової відстані, була найвагомішим мистецьким явищем цих років.

Катерина Білокур (1900—1961) починала ще наприкінці 20-х рр. із, так би мовити, класичного примітиву (наприклад, “Портрет Олі Білокур”, 1928). Примітив, принаймні його елементи, прийоми, композиційні “стандарты”, кольорові стереотипи, властиві багатьом роботам, створеним упродовж усіх трьох десятиріч творчої діяльності. Однак він значною мірою адаптований, підкорений архетипно-орнаментальному образному баченню художниці та її

емоційно-чуттєвому сприйняттю природи, інтелектуальному, філософському переживанню життя і його простору й часу як буттєво-ціннісних чинників. Загалом же у творчості Білокур поєднані основи мистецтва професійного (артистично-вченого), народного (образотворчий фольклор) і “наївного” (примітив). Художниця-самоук досить швидко досягла рівня високого професіоналізму, але при цьому не позбулася образних основ фольклорного мислення. Звідси — складність її робіт, їх космологічна значущість і знакова насиченість. Філософсько-лірична сутінкова настроєвість таких картин Білокур, як “Квіти увечері” (1942), “Жоржини” (1940), “Квіти на блакитному тлі” (1942—1943), є українським продовженням екзистенційно-самотніх, сумно-ліричних настроїв, втілених у творчості М. Врубеля (“Гамлет і Офелія”, “Пан”, “Бузок”) та Е. Мунка (“Танок життя”, “Місячне світло”).

К. Білокур виробила власну образну мову, сутність якої насамперед виражена у ставленні до простору, який у її картинах — семантично стратифікований простір-образ.

У композиціях, організованих за принципом “спасівських” букетів, або “маковійчиків” (плоди, оточені квітами), об’єднані два давні архетипи — букет (“вазон”, дерево) і вінок (знак царської влади). Принципи євхаристичної причетності, сполучення тимчасового та вічного виражено у композиціях із хлібом (колоссям, зерном), виноградом і квітами. У роботах із квітами та колоссям на тлі “проривів” у синю або чорну безодню визначальною є опозиція виникнення—зникнення — іманентна основа буттєвості. Квітка — головна мотивна одиниця орнаментальних побудов Білокур — пов’язана з дійсністю дискурсивно-рефлексійно. Контекст квітів у тво-

О. Чепелик.
Дизайнерський проект.
1995.

рах художниці виражає пріоритет світлого духовного начала в буттєвому макрокосмі людини й природи.

Таким є світ Білокур. Фольклорний і дофольклорний — обрядово-міфологічний. Художниця в олійному живописі та рисунках не відтворює орнамент у формальному втіленні його елементів і мотивів, а ніби розкриває їх семантику та образно-смыслову систему зв'язків. Звідси — розмаїтість і складність просторових відносин.

Якщо Білокур починала з примітиву класичного, предметно-об'ємного, то Приймаченко — з фольклорного, площинно-декоративного, основою якого є орнамент мальовок, ряден, настінних розписів, вишивки, килимів. Творчість Приймаченко для українського народного мистецтва є знаменною: у ній поєдналися орнаментальні та фігуративні принципи зображення. *Марія Приймаченко* (1909—1997) — найвидатніший представник плеяди українських народних майстрів із яскравими індивідуаль-

ними творчими рисами, її мистецтво містить атавістичні аномалії — феномен “пригадування” предкових форм і образів. Усе розмаїте сюжетне та образне надбання художниці можна поділити на три групи: звірі, птахи; “вазони”, квіти; сюжетні фігуративні твори, близькі до народної картини. Уся її творчість є породженням фольклорно-орнаментального способу мислення, що насамперед позначилося на просторовому характері композицій творів. Якщо у Білокур простір семантично стратифікований, то у Приймаченко він образно персоніфікований. Її фігуративно-сюжетні картини, як правило, поділені на три орнаментовані плани-сфери: земля (смушка квітів, дерев, хаток), небо (смушка птахів), вода (смушка риб, корабликів). Постаті людей, тварин вписані за законом так званої ієрархічної перспективи — ознака квалітативного простору (простору/змісту). Зображення — умовно-узгальнені, середовище — здебільшого казково-фантастичне, образи — симво-

В. Бажай. Абстракція. 1992.

ли та алегорії. Страшні звірі — втілення війни, загарбництва, хтонічних світів, есхатологічних прозрінь. Хоча є звірі добрі, таємничо-загадкові, кумедні. Квіти — живі істоти — образи фольклорного симбіотичного поєднання та взаємопроникнення всього в усе. Серед сюжетних композицій найбільш вдалі роботи, пов'язані з народною картиною “Козак і дівчина біля криниці”. Це “Роман і Оксана” (1963), “Свата Іван Галю” (1972), “Під дубом криниця” (не датована) та інші, де сцену зустрічі парубка й дівчини подано не як побутово-родинну, а як тотемно-родову подію.

Творчість Приймаченко, не пориваючи з принципом орнаментальності, надає “права громадянства” в народному

мистецтві принципу фігуративності. Однак феномен цієї творчості в тому, що фігуративність художника видобуває з орнаменту, власне, будує її з мотивів та елементів національної орнаментики.

4.1.6. На захід від радянської України

У 30-ті рр. образотворче мистецтво Галичини, Закарпаття й західної української діаспори, яке, на відміну від радянської України, не зазнало тотального і цілеспрямованого ідеологічного гніту й адміністративних утисків, продовжувало розвиватися за принципами, означеними ще у 10-х рр. Майже всі визначні майстри здобули художню освіту в таких європейських культурних центрах, як Париж, Мюнхен, Прага, Відень, Краків. Реалізм цих художників, серед яких найбільш визначними й творчо незалежними були Л. Левицький, Ф. Манайло, П. Ковжун, М. Бутович, М. Хмелюк, П. Кулець, О. Сорохтей, Р. Сельський, М. Сельська, М. Андрієнко-Нечитайло, О. Грищенко, Я. Музика, Г. Старицька, засновувався на культурі авангардистських течій та напрямів, насамперед на експресіонізмі, супрематизмі та сюрреалізмі.

У Галичині, зокрема у Львові, протягом 30-х рр. плідно працювали творчі об'єднання “Artes”, “Нова генерація”, “Львівський професійний союз митців-пластиків” та АНУМ (Асоціація незалежних українських митців, 1931—1939). Саме діяльність АНУМ була найбільш вагомою та різнонаправленою. До неї входили представники “багатьох мистецьких шкіл, які мешкали в найвіддаленіших куточках світу”⁴⁷: М. Андрієнко і М. Глущенко (Париж), М. Бутович і

⁴⁷ Голубець О. Між свободою і тоталітаризмом: Мистецьке середовище Львова другої половини ХХ століття. — Львів, 2001. — С. 23.